

1-nji tema. Sosiologiýa ylym hökmünde

Sosiologiýanyň predmeti. “*Sosiologiýa*” diýen termin “*societas*” latyn hem-de “*logos*” grek sözlerinden gelip çykyp, jemgyýet hakynda ylym diýmekligi aňladýar. Sosiologiýa ylym hökmünde XIX asyrdan ýüze çykypdyr. Etimologiýasy boýunça sosiologiýa ylmy jemgyýetiň gurluşyny, düzümini, onuň ösüş kanunalaýyklyklaryny bilen birlikde sosial guramalaryň, sosial institutlaryň gurluş prespektiwalaryny hem içgin öwrenýär.

Sosiologiýanyň ylym hökmünde kemala gelmekligine Günbatar Ýewropanyň görnükli sosiolog alymlary bilen bir hatarda ABŞ-nyň alymlary hem öz goşantlaryny goşdular.

XVII asyrdan Angliýanyň, Fransiýanyň ykdysady ösüşinde döwürleşme näsazlyklary, ilatyň hal-ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy rewolýusiýasynyň başlanmagyna getirdi. Şol döwürde ýaşan alymlar täze bir jemgyýeti – deňlik jemgyýetini göz önüne getiripdirler. Netijede, ol alymlar utopistler-sosiolistler adyna eýe boldular. Utopist-sosiolistler Robert Ouen, Sen-Simon, Şarl Furýe öz taglymatlarynda sosiologiýanyň ilkinji binýadyny goýupdyrlar. Ýöne, sosiologiýanyň ylym hökmünde ýüze çykmaklygy meşhur fransuz sosiology Ogýüst Kontuň (1798-1857) ady bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şeýle hem Kont ilkinji bolup pozitiwizm mekdebini esaslandyryjydyr. Ol XVII asyrdan Angliýada ýaşan meşhur sosiolist-utopistleriň taglymatlaryny döredijilikli ösdüripdir. Onuň “Pozitiw filosofiýanyň kursy” (1830-1842), “Pozitiw syýasatyň ulgamy ýa-da adamzadyň sosiologik traktaty” (1851-1854) atly meşhur eserleri bardyr. Jemgyýet, Kontyň pikirine, hereketdedir we elmydama özgerip durýar. Ylym bolsa, jemgyýeti öňe iterýär.

Sosiologiýa ylmynyň esasy özeninde – jemgyýet we adam durýar. Jemgyýet näçe kämil bolsa, adam hem şonça derejede kämil bolýar. Munuň hut şeýledigini nemes sosiology, hukukçy we filosofy Maks Weber (1864-1920) hem öz eserlerinde nygtaýdyr.

Sosiologiýanyň predmeti – munuň özi jemgyýetiň sosial gurluşyny, düzümini, ösüş kanunalaýyklyklaryny nazary taglymatlaryň esasynda ylmy taýdan kesgitlemekdir. Bu ýerde, ilkinji orunda jemgyýet bilen adamyň arabaglanyşygynyň meselesi ön-berkine galýar. Sebäbi, sosiologiýa ylmy doly öwrenilen ýagdaýda jemgyýetiň sazlaşykly ýaşayşy kemal gelýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylym-bilim syýasaty we sosiologiýanyň öwrenilmeginiň ähmiýeti. Sosiologiýa ylmy barada umumy maglumat.

“Sosiologiýa” dersi Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň okuw meýilnamasyna täze girizilen dersdir. Munuň özi Türkmenistanyň täzeden galkynýan döwründe ýurduň jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda bolup geçýän özgerişikler bilen gös-göni baglydyr. Uly özgerişikler bilim ulgamynda hem bolup geçýär. Ýaşlar diňe bir saýlap alan ugurlarynda ýokary hünärli adamlar bolmak bilen çäklenmän, eýsem, jemgyýetiň tutuş dünýä siwilizasiýasynyň ösüş derejesine göz ýetirmäge we oňa özüçe baha bermäge çalyşýan, özbaşdak pikirlenmegi başaýan, bazar ykdysadyýeti we hukuk döwleti şertlerinde erkin hereket edip bilýän adamlar, şahsyýetler bolup ýetişmelidirler. Häzirki döwürde adam çylşyrymly, gapma-garşylykly jemgyýetde ýaşaýar. Şol çylşyrymlylyklary we gapma-garşylyklary adam bilmeli. Ol daşky ýagdaýy bahalap bir karara gelmekligi başarmaly. Ýöne, jemgyýet çylşyrymly bolany sebäpli, bu wezipäni amal etmeklik ýeňil bolmaýar.

Bu ýerde adama sosiologiýa kömege gelýär. Sosiologiýa adamyň hereketini dolandyrmaga, ýüze çykýan dawaly meseleleri çözmäge, özgerişleri guramaga, innowasiýalary geçirmäge we sosial gatnaşyklara çuňňur girişmäge kömek berýär. Sosiologiýa dünýä özboluşly garaýşy ýüze çykarýar. Ol daşky gurşawy özboluşly görmäge kömek berýär. Sosiologiýanyň dünýäni kabul edişi sosiologik oýlanmanyň düşünjeleýin düzümi bilen intuitsiýa ylalaşdyrýar. Bu bolsa sosial özara täsiri örän inçe taraplaryny kabul etmeklik ukýbyny döredýän insutsiýanyň aýratyn görnüşini döredýär.

Dürli ylymlaryň wekilleri şol bir zady dürli hili kabul edýärler. Eger mysal üçin, maşgalany alsak, ondan ykdysadyýetçini onuň buýdžeti, çykadjylary we girdeýjileri gyzyklandyrar, hukukçyny-ata-enelerini we çagalaryň hukuklary borçlary, demografiýa-çaganyň ömri. Sosiologiýa bu zatlaryň ählisini göz önünde tutup, maşgalanyň jebisligi nähili? diýen soragy öňe sürýär. Şu hili soragy ol akademiki topar ýa-da zähmet birleşmesine degişli hem goýup bilýär.

Her bir topar status-rollaýyn we gymmatlykly-kodlaýyn düzümine eýe bolýar. Ol berk ýa-da gowşak, ýöne hili bir derejede gurnalan, ol ýa bu hili hereket edýär, belli bir wezipeleri ýerine ýetirýär, belli bir maksatlara eýerýär. Adamlaryň baglanyşyklary we özara täsiri özboluşly sosial ýaýrawy - “Sosiumy” döredýär. Ol ruh we ten kimin toparyň her bir nokadynda bar bolýar. Sosiolog öz ylmynyň matrisasyny düzýän - (status) *status, rol, gymmatlyk, kada, hereket, wezipe, maksat* düşünjeleriň üsti bilen dünýä garaýar, ony kabul edýär, beýan edýär we düşündirýär.

Iki hili adamyň özara täsiri - bu eýýäm sosium bolýar. Olar näçe köp bolsalar, şonça-da özara täsiri düzümi çylşyrymly. Adamlaryň gatnaşyklary nähili, ne derejede olar köpdürli, olary nämeler döredýärler? Biz adamlary görýäris, ýöne olary nämeleriň birikdirýändigini we nämeleri bilelikde hereket etmegine täsir edýänligini görmeýäris. Nähili görünmeýän saplyklar olary birikdirýär? Hereketiň subýekti adammy ýa-da topar? Sosiolog ine, şu sowallary öz önünde goýýar we olaryň jogabyny gözleýär.

Ilki göräýmäge sosiolog adamy we topary öwrenýär. Ýöne bu beýle däl. Ol olary döredýän aragatnaşyklary we özara täsiri öwrenýär. Onuň üçin adam hem, topar hem-arabaglanyşyklaryň jemidir. Özi hem bu arabaglanyşyklar aýratyndyr. Olar çylşyrymly durmuş düzümleri bolan: Şahsyýet, jemgyýet, maşgala we başgalar tarapyndan ýüze çykarylýar. Ne ykdysadyýetçi, ne hukukçy, ne-de psiholog sosial özara täsiriň gizlin syrlyny açyp bilmeýär. Olary sosiolog açýar.

Sosial dawalary näme döredýär? Sosial durnuklylygyň ölçegi näme, sosial dartgynlygy nädip ýatyrmary? Sosial edara we sosial gözegçilik näme? Olar näme üçin gerek, olar sosial guramalar bilen nähili baglanşýarlar? Sosiallyk baradaky ylym şu zatlar barada habar berýär.

Sosiolog ol ýa-da beýleki syýasy ýolbaşçynyň reýtingini hasaplap bilýär. Ýokary takyklykda saýlawyň bolup biläýjek netijesini önünden aýdyp biler, saýlawdan soňra ýörite usullar esasynda olaryň dogrulygyny ýa-da nädogrulygyny kesgitlep biler. Ol wakanyň mümkin boljak ösüşini kabul edilen ol ýa-da beýleki ýuridiki kanunyň sosial täsirini önünden aýdyp dürli sosial toparlaryň bähbitlerini sazlaşdyrmaklygyň mehanizmini kesgitlep biler. Sosiologiň işi köpdürlüdür. Ýöne, onuň aýratynlygy sosial täsirler arkaly ýüze çykýan meseleleri görüp, olary sosiologiýanyň dilinde beýan edip, olary çözmekligiň ýollaryny we serişdelerini kesgitlep jemgyýete hödürlep bilmeginde bolýar.

Görşimiz ýaly, sosiologiýa biziň daşymyzy gurşayan hadysalara başgaça garap, bu ýerdäki sosial dünýäniň köpdürlüligine göz ýetirýär.

Sosial durmuş we sosial gatnaşyklar. Sosiologiýanyň jemgyýetçilik ylymlarynyň arasyndaky orny we beýleki ylymlar bilen arabaglanyşygy. Her bir ylmyň esasy meselesi bolup obýektiw ýa-da subýektiw dünýäniň takyk bir gurşawy çykyş edýär. Adamlaryň birleşmeleri we özara täsiri hökmünde çykyş edýän jemgyýet köp ylymlar tarapyndan öwrenilýär. Bu ýerde sosiologiýanyň hem meselesi bar.

Şu meseläni takykklamak maksady bilen bir sosiologiýa ylymyny esaslandyryjy alymlaryň pikirine ýüzlenýär. O.Kont mysal üçin, sosiologiýa jemgyýet baradaky pozitiw (oňaly) ylym diýýär. E.Dýurgeým bu meseläni sosial faktlar diýip kesgitleýär. M.Weber sosiologiýa adamyň durmuşynda özüni alyp barşy baradaky ylym. Sosiologiýa şony düşündirmeklige çalyşýar.

Durmuşda öziňi alyp barmak, Weberiň pikiriçe, adamyň gatnaşyklary, ýagny belli bir herekete ýa-da ondan saklanmaga gönükdirilen garaýşyň içerki ýa-da daşarky ýüze çykyşy. Özüňi alyp barmaklyk haçanda oňa subýektiň berýän manysy beýlekileriň özüni alyp barşy bilen baglanylan ýagdaýynda sosial mana eýe bolýar.

Marksizm sosiologik barlagyň meselesini jemgyýeti sosial ulgam hökmünde öwrenmekde görýär.

Görşimiz ýaly, akyldarlaryň ählisi sosiologiýanyň özboluşlylygyny jemgyýetiň gatnaşyklaryny öwrenmek bilen baglanyşdyrýarlar. Jemgyýetiň durmuşyny, ýaşaýşyň özüniň başlanýan zadyny, ýagny adam hereketiniň öwrenmekden başlanmaly.

Hakykatdan hem sosial ölçegleriň birligi bolup netije berýän sosial täsir çykyş edýär. Onda-da bu ýerde ýöne özüňi alyp barmak däl-de, hut sosial mana eýe bolýan sosial täsir wajyp.

Sosial hereketde hereket ediji subýekt bolup adam, sosial topar çykyş edýär. Hereket hem maksadalaýyk häsiýete eýe bolýar. Onuň maksady hakyky netijelligi gazanmaklyk bolýar. Hereketde - sosial täsir, onda sosial progres döreýär.

Jemgyýetdäki hadysalara hut şu nukdaýnazardan garalanda sosiologiýa antropologiýa we sosial psihologiýa ylymlary oňa iň ýakyn bolýarlar. Kähalatlarda olaryň öwrenýän meselelerini tapawutlandyrmak ýenil bolmaýar.

Antropologiýa belli bir çäkde ýerleşen, ýönekeý, industriallykdan öňki jemgyýeti we medenýeti (gadym döwürde halklary we tire-taýpalary birleşmelerini) öwrenýär. Antropologiýa ösen industrial medenýetleri we jemgyýetleri öwrenmeýär.

Sosial psihologiýa bolsa başga adamlaryň hereketleriniň sosial özara täsirini, sosial toparlaryň täsiri bilen baglanyşykly adamlaryň pikirlerini, duýgularyny we özlərini alyp baryşlaryny öwrenýär.

Ýene-de sosiologiýanyň öwrenýän meselelerine gaýdyp gelsek we olara düşünmek islesek onda jemgyýeti düzümläýin göz önüne getirmeklik gerek. Şonda jemgyýete tötänleýin özara baglanyşyga girýän adamlaryň adam toparlary däl-de, belli bir çäklerde özara baglanyşyga girýän kadalaşdyrylan bölekleriň belli bir tertipdäki sazlaşygy hökmünde garamaly. Bu ýerde aýry-aýry beýlekleriň arasynda esasy zadyň näme bolýanlygyny aňlamaklyk gerek.

Sosiologiýanyň öwrenýän meselelerini anyklamaklyga girişsek, onda şol bölekleriň ýerine adamlary ýa-da adam toparlaryny göz önüne getirmeli we jemgyýetde adamyň hem belli, kesgitli ýer tutýanlygyny ýa-da kesgitli sosial statusa eýe bolýandygyny bilmeli. Mysal üçin, ol talyp, mugallym, direktor, sportsmen we başgalar bolmagy mümkin. Şol statuslara degişlilikde adam beýleki adamlar bilen çylşyrymly gatnaşyklarda bolýar.

Meňzeş statusdaky adamlar biri-birlerine ýakyn bolup sosial birleşmeleri emele getirýärler (toparlar gatlaklar we başg.)

Sosial giňişlikde adamyň tutýan orny, onuň häkimiýete degişliligi, maddy baýlyklary, wezipeleriniň mümkinçilikleri, biliminiň derejesi we başgalar bilen kesgitlenip bilner. Adam jemgyýetde birnäçe orun tutýar. Mysal üçin, mugallym, maşgalanyň agzasy, biriniň ogly, beýlekileriniň atasy, jemgyýetçilik guramanyň agzasy we beýleki orunlara eýe bolup bilýär.

Jemgyýetiň sosial düzümi öwrenilende ýene-de bir meselä ünsi çekmeli. Ol hem bu düzümi ilki bilen işewir adamlaryň düzýändigini bellemeli. Olar bilelikde hereket edip, sosial düzümiň aýry-aýry bölekleriň ýagdaýyny ütgedip bilýärler.

Diýmek, sosiologiýa jemgyýetiň sosial düzümini, onuň böleklerini we olaryň ýaşayş şertlerini, şonuň ýaly-da bu düzümdäki sosial hereketleri öwrenýän ylym bolýar. Sosial düzime diňe jemgyýetde adamlaryň we toparlaryň özara ýerleşişi girmän, eýsem, olaryň şahsara pikir alyşmagyň we köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň täsiri esasynda amal edilýän özara baglanyşygy, hereketi we biri-birine degişlilikdäki herekete girýärler.

Sosiologiýanyň funksiýalary we dürli şahalary. Ylmyň paradigması we ylmy taglymaty. Häzirki döwrüň ylmlaryny öwrenýän alymnyň nygtamagyna görä ylym kämillik derejä paradigmatal statusa eýe bolan ýag-daýynda geçýär. Paradigma düşüňjesi köp görnişde kesgitlenýär. Ony ylma girizen T. Kun bolup, “Ylmy rewolýusiýanyň düzümi” atly işinde bu düşüňjiniň birnäçe kesgitlemesini bozýar. Ýöne onuň taglymatynyň wajyp tarapy paradigmanyň kesgitlemesinde däl-de, onuň şu döwrüň ylmynyň her biri paradigma, ýagny ylmyň esasy meselesiniň manýlaýyn we häsýetleýin dürli görnüşleýin, onuň esasy taglymatyny we özboluşly barlag usullaryny özüne alýan özboluşly düzümler hökmünde kesgitleýänliginde bolýar.

Ylmyň paradigmatal statusy bir ýa-da birnäçe aýdyň beýan edilen paradigmalaryň barlygy bilen häsýetlendirilýär. Biz sosiologiýa ylmynda degişlilikde paradigmalary ylmyň filosofiki, umumylygy we usulýet esaslarynyň birleşigi hökmünde düşünmekden ugur alýar. Bu ýerde görkezilen esaslar hökmünde dürli görnüşli taglymatlar, ýörelgeler we çemeleşmeler, mysal üçin, determenizim taglymaty, ulgamlaryň çemeleşme, taryhy ýörelge çykyş edýärler. Alymlaryň ol ýa-da beýleki paradigma degişliligi bir ylmy birleşmäni beýlekiden tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär.

“Paradigma” düşüňjesi öz göwrümi boýunça “taglymat” düşüňjesinden giň bolýar. Her bir paradigma öz düzümini ýokarky görkezilen böleklerden daşgary şu ylmyň obýektini taglymatyny düşündirýän esasy ylmy kategorýalary hem alýar. Olar birin-jidan, garalýan poradigmany beýlekilerden manýlaýyn tapawutlandyrmaga kömek berýär, ikinjiden, şol paradigmanyň çäginde dürli görnişli taglymatlary düzmeklige esas bolýar. Sosiologiýada şeýle kategorýalaryň hataryna “Jemgyýet“, „Medeniýet“, „Şahsyýet“, „Sosial özüni alyp baryş“, „Sosial toparlar“, „Sosial edaralar“, „Sosial guramalar“, „Sosial faktlar“ we beýlekiler girýärler.

Taglymatlar takyk ylmyň obýektiniň düzüminiň abstrakt modeli bolýar. Ol özüne berilen paradigmada başlangyç hökmünde kabul edilen esasy ylmy kategorýalar. Şonuň ýaly-da başlangyç kategorýalaryň manysyny, olaryň özara baglanyşygyny açýan belli bir derejede dogry we beýleki baglanyşykdaky pikir ýöretmeleriň (kanun, ýörelge ýa-da kiçiräk taglymat görnüşinde beýan edilen) bitewiligini öz içine alýar. Şeýlelikde, taglymatda, birin-jidan, şol ylmyň meselesini düzümini düzýän esasy ylmy kategorýalar, baglanyşklar we gatnaşyklar; ikinjiden, düşüňjeleriň arasyndaky baglanyşyklary we gatnaşyklary açyp görkezýän esasy kanunlar we ýörelgeler; üçünjiden, taglymatyň esasy kanunlaryndan we ýörelgelerinden gelip çykyan ähli logiki netijeler tapawutlandyrylýar.

Indi şu esasda sosiologik paradigmany we sosiologik taglymaty anyklajak bolalyň. Sosiologik paradigmada sosiologiýanyň obýekti bolup sosial hakykat we onuň esasy bölegi çykyş edýär. Sosiologik taglymat sosial hakykatyň ol ýa-da beýleki böleklerini tebigatdaky (düzimini we ösüşini) düşündirmäge esas bolýan esasy logiki baglanyşkdaky düşünjeleriň we ýörelgeleriň ulgamy bolýar.

Esasy sosiologiki paradigmalara (sosial faktlar, sosial düşündirişler, sosial özüni alyp baryş) kesgitli sosial taglymatlaryň görnüşleri degişli bolýar. „Sosial faktlaryň“ paradigma düzimli –wezipeleýin, ulgamlaryň taglymatlarynyň nukdaýnazaryndan düşündirilýär. Sosial düşündiriş paradigma sosial hereket, bellikleýin inferansionizim, fenomenologiki sosiologiýanyň tehnoussulýetiniň nukdaýnazaryndan garalýar. „Sosial özüni alyp baryş“ paradigma bihowioristik sosiologiýanyň, biologik sosiologiýanyň we sosial çalşyk köpsanly taglymaty nukdaýnazardan sosial hakykylygyny düşündirilýär.

Ýöne, sosiologiýa her bir ylmy ders kimin özüne häsiýetli köpsanly belli bir derejede özbaşdak özara baglanyşykda bolan wajyp meseleleriň üsti bilen özi kesgitlenilýär. Bu ylmyň meseleleriniň arasynda kesgitli baglanyşyklar bar. Beýlekileriň gatnaşyga girýän bir ýa-da birnäçe merkezi meseleleri saýlamaklyk mümkinçiligi bolýar. Sosiologiýanyň şu hili merkezi meseleleri höküminde ikisi öňe sürülýär. Olaryň birinjisi alym D.Ž. Trene tarapyndan kesgitlenilýär we düzülýär. Ol sosial düzimiň meselesi: Ikinjisi D. Ritterin eserlerinde ösdürilip görkezilen sosial hakykatyň derejeleriniň meselesidir.

Merkezi meseleleriň töwereginde sosiologik bilimiň düzümini gurmaklyk pikiri belli bir manylaýyn ähmiýete eýe bolýar. Kemala gelen we indi kemala gelýän paradigma sosial hakykatyň dürli bölekleriniň birligini we ähmiýetini esaslandyrýar. Sosiologik taglymat şol bölekleriň dürli görnüşlerde birleşmeleriniň özara täsirini düşündirýär we olaryň jemgyýetiň durmuşyndaky ähmiýetini açyp görkezýär.

Sosiologiýanyň obýekti we predmeti. Sosiallyk düşünjesi. Sosiologik akyl ýetirilişiň obýekti bolup *jemgyýet* çykyş edýär. Ýöne „jemgyýet“ düşünjesiniň başlangyç düşünje höküminde öňe sürülmegi sosiologiýanyň predmetini kesgitlemeklige ýeterlikli däl. Jemgyýet ähli jemgyýetçilik we gumanitar ylmlaryň obýekti bolýar. „Sosial hakykylyk“ düşünjesine degişlilikde hem şulary aýtsa bolar. Sosiologiýanyň ylmy statusyny esaslandyrmaklygyň açary bolup, onuň obýekitini we predmetini tapawutlandyrmak çykyş edýär.

Barlagyň gönükdirilen ähli zady, obýektiw hakykylyk hökmünde oňa garşy durýan zat akyl ýetirişiň obýekti bolup bilýär. Her bir hadysa, obýektiw hakykylygyň hereketi ýa-da gatnaşygy dürli ylmlaryň (fizikanyň, himiýanyň, biologiýanyň, psihologiýanyň, ykdysadyýetiň, sosiologiýanyň we başg.) barlag abzaly bolup bilýär. Haçanda gürrüň garalýan ylmyň obýekti barada gidende, onda obýektiw hakykylyk (jemgyýet, medeniýet, adam) bitewiligine däl-de, şol ylmyň özboluşlygy bilen kesgitlenýän tarapyndan derňelýär.

Obýekt obýektiw hakykylygyň kesgitli ýa-da özboluşly häsiýetlere eýe bolan bölegi ýa-da bölekleriň jemi bolýar. Şol bir wagtda hem her bir ylm öz predmeti bilen tapawutlanýar. Fizikanyň we himiýanyň, biologiýanyň, we psihologiýanyň, ykdysadyýetiň, sosiologiýanyň we beýlekileriň hem öz predmetleri bar. Şu ylmlar umuman hadysalaryň we hereketleriň gutarnyksyz köpdürliligi bilen häsiýetlendirilýär. Obýektiw reallygy öwrenýär. Ýöne olaryň her biri, birinjiden; obýekti hakykylygyň öz toparyny ýa-da gurşawyny, ikinjiden; diňe şu ylma degişli bolan obýektiw hakykylygyň ösüşiniň kanunlaryny we kanunalaýyklygyny, üçünjiden; şol kanunlaryň we kanunalaýyklygyň ýüze çykyşynyň we hereket edişiniň özboluşly görnüşini öwrenýär.

Şol bir wagtda-da obýektiw hakykylygyň şol bir gurşawy dürli ylmylaryň barlygynyň obýekti bolup biler. Mysal üçin; fiziki hakykylyk gutarnyksyz tebigy we tehnik ylmylary obýekti, sosial – jemgyýetçilik we gumanitar ylmylaryň. Ylmyň predmetini obýekiti bilen kesgitlemeklik ýeterlik bolmaýar. Her bir ylmyň barlag obýekti gutarnyksyz köplük bolup biler, şol bir wagtda onuň predmeti elmydama çäklendirilen, birmanyly we özboluşly bolýar.

Sosiologiýanyň beýleki ylmylardan – filosofiýadan (Fransiýada), syýasy ykdysadyýetden (Germaniýa), sosial psihologiýadan (ABŞ), kriminologiýadan (Beýik Britaniýa) örän giç aýyrylmagynyň we öz-başdak ders hökümünde kemala gelmeginiň esasy sebäbi sosialogiki bilimiň predmetiniň kesgitsizliginde bolýar.

Köplenç, däbe görä, sosiologik bilimiň predmeti kesgitlenende ol ýa-da beýleki sosial hadysa kesgitleýji diýip tapawutlandyrylýar. Şeýle hadysalaryň hatarynda: toparlaýyn özara täsiri, sosial gatnaşyklar, sosial guramalar, sosial hereketiň ulgamy, sosial toparlar, adam birleşmeleriniň görnüşleri, sosial hereketler, sosial durmuş we beýlekiler girýärler.

Sosiologik bilimiň predmetiniň kesgitleýji häsýeti onuň sosiallyk ady göterýän, baglanyşyklaryň we gatnaşyklaryň jemini düzýänliginde bolýar. Her bir sosial obýektde bu baglanyşklar we gatnaşyklar elmydama özboluşly gurnalýanlygy sebäpli, sosiologiki bilimiň obýekti sosial ulgam hökümünde çykyş edýär. Sosiologiýanyň wezipesi hem sosial ulgamy kadalaşdyrmaklyk, her bir sosial obýektiň baglanyşyklaryny we gatnaşyklaryny kanunalaýyklykda derejesinde barlamakda, dürli sosial ulgamlarda bolan şol kanunalaýyklyklaryň hereketiniň mehanizmi we ýüze çykyşynyň görnüşi barada takyk maglumatlary almaklykda bolýar. Şeýleleked, sosialogiki bilimiň predmetiniň özboluşly tapawudyna düşünmeklik üçin sosiallyk, sosial baglanyşyk we gatnaşyk düşüňjeleri we olaryň gurnalşynyň usullary başlangyç esas bolup hyzmat edýärler. Sosial kanunalaýyklyk bolsa olaryň manysyna düşünmeklige hyzmat edýär.

K.Marksyň we F.Engelsiň eserlerinde jemgyýet, ondaky hadysalar we gatnaşyklar derňelende iki düşüňje – „jemgyýetçilik“ we „sosiallyk“ ulanylýar. Marks we Engels „jemgyýetçilik“, „jemgyýetçilik gatnaşyklary“ düşüňjeleri umuman jemgyýet barada gürrüň edilende ulanylýar. Haçanda jemgyýetiň ykdysady, syýasy, medeni taraplary; haçanda adamlaryň biri-birine gatnaşygynyň tebigaty, olaryň öz ýaşaýyş–durmuş şertlerine, umuman jemgyýetde özleriniň tutýan orunlary barada gürrüň gidende Marks we Engels „sosiallyk“ we oňa degişli „sosial gatnaşyklar“ düşüňjelerini ulanýarlar.

Köphalatlarda Marks we Engels „sosiallyk“ düşüňjesini „raýatlyk“ düşüňjesine kybapdaş ulanýarlar. Soňky bilen adamlaryň takyk sosial birleşikdäki (maşgala, synp we başg) özara täsirini we umuman jemgyýete degişlilikde baglanýar.

Empiriki sosiologiýanyň giňden ýaýran Günbatar Ýewropada we ABŞ-da ýagdaý başgaça bolýar. Fransuz we iňlis dilinde „sosiallyk“ düşüňjesiniň jemgyýet düşüňjesinden gelip çykanlygy sebäpli, sosiallyk olar (empiriki) manyda ulanylýar. Bu bolsa jemgyýete degişlilikdäki hadysalary we hereketleri aňlatmaklykda belli bir kynçylygy döredýär. Ine, şonuň üçin sosiologiýada belli bir döwürde jemgyýeti bitewilikde häsiýetlendirmek üçin „Sosial“ düşüňjesi girizilýär.

Şeýleleked, sosiallyk garalýan jemgyýetiň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň jemi bolýar. Jemgyýet bu ýerde belli bir şertlerde we belli bir wagtda adamlaryň we adam toparlarynyň bilelikdäki hereketi, özara täsiri esasynda umumylaşmagy bolýar. Her bir jemgyýetçilik gatnaşygy (ykysady, syýasy we başg) adamlaryň biri-birine we jemgyýete

gatnaşyklary degişli bolýar. Şonuň üçin bu ulgamlaryň her biri takyk aňladylan sosiallyk aspektine eýe bolýarlar.

Sosiallyk dürli adamlaryň biri-biri bilen baglanyşyklarda we özara täsirde ýüze çykyan bilelikdäki hereketiniň jemi bolýar.

Sosiallyk adamlaryň özara täsiri bilen döreýär, olaryň takyk jemgyýetçilik düzümindäki orny we ýeri bilen kesgitleýär. Bu ýagdaý öz gezeginde adamlaryň we adam toparlarynyň hadysalaryna we hereketlerine dürli gatnaşyklarynyň üsti bilen ýüze çykyanlygyny aňladýar.

2-nji tema. Sosiologiýanyň ylym hökmünde döreýşiniň we ösüşiniň taryhy

Sosiologiýanyň özbaşdak ylym hökmünde döreýşiniň we ösüşiniň esasy tapgyrlary. Jemgyýetiň XIX asyra çenli döwürde öwrenilişiniň özboluşlylygy. Sosiologiýanyň ýüze çykmagy. Sosiologiýa ylym hökmünde döräninden bäri häzirki döwre çenli geçen ösüşi çylşyrymly hem-de uzak boldy. Şindi XVII asyrdan „sosal fizika“ taglymatynda jemgyýetde ylymlaýyn garaýyş pikiri döreýär. Şol döwrüň sosial filosofiýasy jemgyýete tebigatyň bir bölegi hökmünde (Mysal üçin Gobbyň „Tebigy hukugy“) garalýar. XIX asyrdan akyldarlar ykdysady durmuşy syýasatdan aýrallykda derňeýärler. Eger ozal filosoflar ykdysadyýetiň döwlete we hukuga degişlilikde özbaşdaklygy ýörelgesinden ugur alan bolsalar, Ž.Ž.Russo eýeçiligiň ykdysady gatnaşyklarynyň manysyny ýüze çykaryp jemgyýetiň ösüşinde sosial deňsizlik meselesine ýakynlaşýar.

Sosiologiýa ylmynyň kemala gelmegi şol döwürde bolup geçen sosial rewolýusiýalar, has hem beýik fransuz Rewolýusiýasy uly täsir edýär. Bu rewolýusiýa XVII-XVIII asyrlarda agrar häsiýetli Günbatar dünýäsi industrial ulgamyň agalyk etmegine geçmekliginiň syýasy şöhlelenmesi bolýar. Kapitalistik gatnaşyklaryň tiz ösmegi we sosial dawataryň ösüşiniň hereketlilikligi sosial hadysalary diňe bir sosial-filosofiki däl, eýsem, „Pozitiw-syýasy“ (O. Kontyň tezisi) düşündirişi talap edýär.

Sosiologiýa ýakyn ykdysadyýet, taryh, statistiki (has hem sosial statistika) tiz ösýär. Şonuň ýaly-da jemgyýetçilik ylmlara güýçli itergi berýän tebigy we takyk ylmlar hem ösýär.

O.Kont sosiologiýa ylmyny esaslandyryjydyr. Sosiologiýanyň ösüş taryhynda K.Marksyň, E.Dýurkgeýmiň we M.Weberiň orny. Fransuz alymy Ogýust Kont (1798-1857) sosiologiýa ylmyny esaslandyryjy bolup çykyş edýär. Ol ilkinji bolup „sosiologiýa“ düşüňjesini ylma girizen akyldardyr. Kontyň pikiri görä, ylmyň „metafizikadan“ we teologiýadan bölüp aýyrmak mümkinçiligi bar. Kont uly bitewilikleriň, uly ulgamlaryň çäklerinde bar bolan esaslary özara täsiriniň we ösüşini döretmekligi ündeýär. Ýokary ulgam hökmünde ol jemgyýeti we adamzady kabul edýär. Kontyň sosiologik taglymaty iki bölekden: „sosal statikadan“ we „sosal dinamikadan“ ybaratdyr. Fransuz alymy dinamika uly ähmiýet berýär. Sosial dinamikanyň ilkinji täsirli güýçleri - ruhy, akyl ösüşi bolýar. Ikinjileriň hataryna Kont klimaty zähmet bölünişigini we adamyň intellektual we ahlak ösüşini şertlendirýän jynslary, adamyň orta ýaşynyň uzaklygyny, ilatyň ösüşini goşýar.

Naturalistik garaýyşlardan ugur alýan sosiologiýanyň görnükli wekili inlis filosofy Gerbert Spenser (1820-1903) üçin ewolýusiýa tebigy ählumumylyklaň hem-de hususy sosial we şahsy ýagdaýyň üýtgeýşini birmeňzeş düşündirýän ählumumy hereket bolýar. Ol sosial soraglara janly organizm görnüşde çemeleşmegiň tarapdary bolup jemgyýete bitewi biologiki organizme kybapdaş garaýar.

Her bir birligiň ýa-da birlikleriň jeminiň ösüşiniň onuň düzüminiň we wezipesiniň dürli görnüşlere bölünişi bilen utgaşýanlygy baradaky oýlanmalar örnň hasylly bolýar: organizm näçe ösen bolsa şonçada ol çylşyrymly bolýar. Soňra haçanda onuň bölekleri biri-birinden üýtgeşik bolanlarynda, olar biri-birine bagly bolup başlaýarlar. Mysal üçin birgörnüşli bölekleri bolan ýöntem jemgyýetde, olar biri-biri bilen çalşynyp bilinýär. Çylşyrymly jemgyýetde bolsa bir böleginiň oňaýsyz hereketi başga bir bölegiň hereketiniň üsti bilen dolunup bilinmez. Şonuň üçin çylşyrymly jemgyýetler ýöntem jemgyýetlere garaňda ynjk we näzik bolýar. Çylşyrymly jemgyýetlerde onuň bölekleriniň gitdigiçe biri-birine baglylygy we şonuň netijesinde jemgyýetiň ynjklygy sazlaşdyrýan ulgamyň döredilmeginiň gerekligini görkezýär. Ol ulgam bölekleriň hereketine gözegçilik edip olary sazlaşdyrmaklyga kömek ederdi. Şu hili sazlaşma janly organizmlardaky sazlaşma kybapdaş bolýar.

Içki dolandyryşyň möçberiniň we berkliginiň derejesi, Spenser üçin jemgyýetleriň görnüşleriniň arasyndaky tapawudyň häsiýetnamasy bolýar. Mysal üçin, ol berk mejburluk esasynda dolandyrylýan „hüjümlü“ we merkezleşdirmäniň hem-de gözegçiligiň gowşan „industrial“ jemgyýeri tapawutlandyrýar.

Wagtyň geçmegi bilen „birtaraplaýyn“ ewolýusiýa spenser taglymaty, ýagny jemgyýetiň üznüksiz öňe gitmeklik hereketi, kä halatlarda sosial ýaramazlaşmaga hem getirýän „köptaraply“ çylşyrymlaşan ewolýusion taglymata özgerýär.

Spenseriniň sosiologiki taglymat düzümläýin wezipeleýin sosiologiýanyň gözbaşynda durýar. Spenser sosiologiýa ylmynda ilkinji bolup düzümler we wezipe, ulgam, edara düşüňjelerini ulanýar. Wezipe üýtgemesi bolmadyk ýagdaýda, onuň aýtmagyna görä, düzümlerde üýtgame bolup bilmeýär: sosial birlikleň möçberiniň artmaklygy hökmany suratda olarda kem-kemden güýjeýän durmuşy işewirligiň bölünmegini, tebigyalaýyn zähmet bölünşigini artdyrýar.

Spenser Darwiniň has uýgunlaşanlaryň „tebigy saýlanyşyşy“ hakyndaky pikirini öňe sürüpdir. Ilatyň sanynyň artmaklygy durmuşy işewirliligiň has güýjemegine iterýär. Jemgyýetde ýaşamaklyk üçin mümkin boldugyça köp oýlap tapyjylyk gerek bolýar. Ösüp bilmedik toparlar aradan aýrylmaly bolýarlar, şonuň üçin ösüşiň we paýhasyň orta derejesi kem-kemden ýokarlanmalydyr. Diňe öz paýhas ösüşinde ýokarda bolanlar ýaşap bilýärler. Ýöne bu işlere döwletiň goşulan ýagdaýynda şu oňaly ewolýusion mehanizm weýran bolýar.

Spenser sosiologiýa ylmynda uly goşant goşan alymlaryň biridir. Ol öz eserlerinde sosiologiki barlagyň obýektiwligi meselesine, ony dürli görnüşdäki taryhylyk we synpylyk körlük garaýyşlardan azat etmeklige uly orun berýär. Psihologiki sosiologiýanyň ösüşinde aşakdaky özbaşdak: etnografiýa bilen berk baglanyşykda bolan „halklaryň psihologiýasy“, toparlaýyn psihologiýa, şonuň ýaly-da sosiologiki barlagyň esasy birligini şahsara özara täsiri hökmünde kabul edýän interaksionizm ugurlaryny tapawutlandyrýarlar.

„Halklaryň psihologiýasy“ medeniýet bilen aýratyn adamyň özara täsirini takykklamagyň we barlagy başlamaklygyň ilkinji çemeleşmesi bolýar. Bu ýerde ilki bilen psihologiki, etnografiki, lingwistiki, taryhy-filologiki we antropologiki barlaglaň ýakynlaşmagy gymmatly bolýar.

XX asyryň ahyrynda ne aýratyn adamyň psihologiýasynyň, ne-de „halklaryň abstrakt ruhunyň“ sosial hadysalara düşünmeklige açar bolup bilmejekleri aýdyň bolýar. Bu ýerden bolsa toparlaýyn, köpçülikleýin özüni alyp baryş hadysalary we durmuşy kadrlary we ynançlary hem-de adamlaryň biri-birine uýgunlaşmagyny öwrenmeklige gyzyklanmany artmaklygyna getirýär.

Ýewropa jemgyýetçiligi, Gýustaw Lebonyň (1841-1931) pikiriçe, öz ösüşiniň täze döwrüne – „mähelläniň döwrüne“ aýak basýar. Bu döwürde köpçülikleýin aňňy irrasional täsiri bilen şahsyýetde jemlenen akyly tankydy başlangyç pozulýar.

Ýöne XIX asyryň ahyryndaky we XX asyryň başyndaky toparlaýyn psihologiýasy şu hili spekulýatiw gurnalmalar bilen çäklenmeýär. Diňe bir amorf „mähelle“ däl, eýsem takyk adam toparlary, ikillikler we üçlikler, şonuň ýaly-da psihologiki geçirme, täsir we öýkünme ýaly özaratäsirli hereketler hem barlanylýp başlanylýar.

Gabriel Tardyň (1843-1904) pikiriçe, iň sada sosial gatnaşyk, ynanjy we islegi geçirmeklik ýa-da geçirmeklige çemeleşme bolýar. Şu hili gatnaşyklaryň sada modeli – gipiotiki ýagdaýy („Jemgyýet – özboluşly öýkünmek“) bolýar.

Her bir täzeleniş, onuň aýtmagyna görä, aýratyn adamyň döredijiliginiň miwesi bolýar. Soňkynyň ýeke-täk çeşmesi zehinli şahsyýetiň göz önüne getirişiniň döredijilikli hereketidir. Täzeligiň üstünlikli özleşdirilmegi „öýkünmeklik“ görnüşe eýe bolan gaýtalanmaklyk akymyny döredýär. Tardyň gözegçiligi köp derejede köpçülikleýin kommunikasiýa we özara pikir alyş psihologiýasy taglymatlaryň ösüşini önünden aňlaýar.

Psihososiologlar jemgyýeti biologiýalşdyrmakdan ýüz öwürip ewolýusionializmiň çäklilikligini ýeňip geçmeklige çalyşýarlar; olaryň nazary taglymatlary kem-kemden analitiki häsiýete eýe bolýar. Şonuň iň oňaly netijesi sosial psihologiýanyň özbaşdak ders hökmünde döremegi boldy. Sosiologiýanyň we psihologiýanyň arasynda dörän bu ders, olaryň her birine ýakynlaşmaklyga ymtylýp ýene köp döwrüň dowamynda öz predmetine eýe bolup bilmän gezdi.

Medeniýetiň umumy çökgünligi pikiri we onuň bilen baglanyşykly jemgyýete rasional we taryhy çemeleşmeleriň biri-birinden daşlaşmagy Germaniýada örän ýiti kesgitlenilýär we aladalanmalary döredýär.

Rasionalistik çemeleşmeleriň tarapdarlaryna magaryfçylaryň pikirine daýanyp adamyň tebigy hukuklaryny we halkyň öz käkimini kabul etmeklik häsiýetli bolýar. Bu ýerde adamyň tebigatyna laýyk gelýän oýlanşykly kanunlaryň we paýhasly jemgyýetçilik guruluşynyň gurmaklyga bolan hukugy barada gürrüň gidýär. Taryhy hukuk mekdebiniň eserlerinde aýdyň aňladylan, taryhy çemeleşmäniň tarapdarlary, tersine, adam ýaşaýşynyň adaty kadalarynyň, ýörelgeleriniň we bar bolan döwletiň, jemgyýetçilik durmuşyny hukuk dolandyryşyň wajyplygyny nygtaýarlar.

XIX asyryň ahyryndaky sosiologiýada şu çekişme nemes alymy Ferdinand Tennisiň (1855-1936) ady bilen baglanyşyklydyr.

Tennis ilki bilen erk düşünjesine uly ähmiýet berýär. Erke ol diňe psihologiki sebäp diýip düşünmeýär. Erksiz adamyň hereketiniň bolup bilmejekligi barada yzygiderli ýazýan hem bolsa, erk onuň taglymatynda psihologiki manydan mahrum edilen düşünje.

Tennisiň erki we aňy biri-birine kybapdaş hasaplaýanlygy sebäpli, bu ýagdaý bilelikdäki sosial ýaşaýşa, sosial özaratäsire itergi, reaksion romantizm syýasy filosofiýasynyň aýdyşy ýaly, serkow tarapyndan görkezilen adatylyk däl-de paýhas bolýar.

Tennis pikirlenmäniň onda bolanlygy sebäpli erki tapawutlandyrýar, we wekiň onda bolanlygy sebäpli pikirlenmäni tapawutlandyrýar. Birinjini ol „manylaýyn“ erk we ikinjini „saýlawlaýyn“ diýip atlandyrýar. Erkiň birinji görnüşiniň agalyk edýän sosial birleşmesiniň görnüşü obşina bolýar, ikinjiniň agalyk edýäni jemgyýet bolýar. Obşinada sosial bitewilik böleklerinden ön bolýar, jemgyýetde bolsa, tersine, bitewilik böleklerden düzülýär.

Ylmy sosiologiýanyň gymmatlyklardan azat bolmak ýörelgesi Tennisde obýektiwlik we tebigylyk ýörelgelerinden gelip çykýar. Birinjiden, arassa konstruktivlik çemeleşme

real gatnaşyklardan we baglanşyklardan ilki başky bahalama bölünişi bilen döran esassyz zatlardan berk goraw bolmaly. Ikinjiden, sosial durmuşa tebigy hadysa hökmünde çemeleşmeklik barlagçylary sosial tejribäniň, dürli görnüşli bahalamalaýyn garaýyşlaryň gerekliginden dänmeklige mejbur edýär.

Şu iki ýörelgäniň yzygiderli durmuşa geçirilmegi, Tennisiň pikiriçe, birtarapdan ylmy sosiologiýany etikadan we ikinji tarapdan syýasatdan bölmeklige getirdi.

Karl Marks (1818-1883) XIX asyryň belli sosiologlarynyň biri bolýar. Ol Fridrih Engels (1820-1895) bilen bilelikde taryha materialistik garaýşa esaslanýan jemgyýetçilik formasiýasy taglymatyny işläp düzýär.

Taryha materialistik garaýyş önümçilik usulynyň, ondan soňra, onuň öndüren önümleriniň bölünşi her bir jemgyýetçilik gurluşyň esasy düzýänliginden ugur alýar. Taryha materialistik garaýyş jemgyýeti sosial organizm, kemala gelmeginiň we ösmekliginiň çeşmesi daşynda däl-de özüde bolan bitewi sosial ulgam hökmünde göz önüne getirýär.

Taryha materialistik düşünmeklige esaslanýan jemgyýetçilik taglymaty köp sebäpleriniň täsirini göz önünde tutýar. Önümçilik gatnaşyklary bazis bolýar, ýöne taryhy ösüşe synpy görnüşiniň syýasy görnüşleri we onuň netijesi bolan döwlet gurluşy we başgalar, hukuk görnüşleri, syýasy, filosofik taglymatlar, dini garaýyşlar täsir edýärler.

K.Marks we F.Engels taryha materialistik düşünmekligi esaslandyryp taryhy hereketiň maddy baýlyklary öndürmekliginiň usuly, ilki bilen hem öndüriji güýçler bilen şertlendirilýändigini aýratyn belleýärler. Öndüriji güýçleriň üýtgemegi bilen önümçilik usuly hem üýtgeýär. Önümçilik usuly bilen bolsa, ähli ykdysady gatnaşyklar, ondan soňra jemgyýetiň üstündäki gurma üýtgeýär.

Jemgyýetçilik gatnaşyklaryny derňemeklik jemgyýetçilik durmuşynyň hadysalarynyň gaýtalanýandygyny görnrklige, dürli ýurtlarda bolup geýýän hadysalary we hereketleri jemgyýetçilik formasiýasy düşünjä birikdirmäge mümkinçilik berýär.

Jemgyýetçilik formasiýasy bar bolan önümçilik usulynyň esasynda kemala gelen jemgyýetçilik barlygynyň takyk-taryhy görnüşini bolýar. Ol ýa-da beýleki önümçilik formiýasynyň esasy düzümleriniň (ykdysady, sosial, syýasy we ideologik) özara täsiriniň özboluşly usuly oňa aýratyn sosial organizm häsiýetini berýär. Şu sosial organizmiň işleýşi we hereketi sosial kanunlaryň iki görnüşini bilen häsiýetlendirilýär. Bu onuň ösüşini bilen baglanşykly genetiki kanunlar we kanunalaýyklar hem-de onuň dürli düzüm böleklerine degişli bolan kanunlar we kanunalaýyklar. Genetiki hem, düzümläýin hem kanunlar we kanunalaýyklar berilen jemgyýet görnüşine häsiýetli bolan dürli taryhy faktlaryň we ýagdaýlaryň baglanşygynyň netijesi bolýar.

K.Marks we F.Engels esasy jemgyýetçilik formasiýalaryň: ilkidurmuş obşina, gul eýeçilik, feodal we kapitalizmiň döreýişini we ösüşini derňeýärler. Olar şonuň ýaly-da öz döwrüniň jemgyýetiniň synplaryň we sosial toparlaryny – proletariaty, buržuaziýany, daýhanlary (krestýanlary) öwrenýärler.

Nemes sosiology Georg Zimmeliň (1858-1918) garaýyşlary ylymda aýratyn gyzyklanma döredýär. Sosiologiýa, Zimmeliň pikiriçe, başga sosial ylymlar tarapyndan eýelenmedik predmeti saýlamaklyk bolan adaty ýol bilen däl-de, eýsem, öz hususy manysyna eýe bolmadyk usul hökmünde gurnalmaly. Şu nukdaýnazardan hem her bir sosial ylmyň predmeti sosial durmuşynyň akýan özboluşly gurnalan akabasy bolýar. Zimmel tarapyndan öňe sürülýän sosiologiki garaýyş, tersine, şol ylymlaryň her birine elýetrli bolmadyk kanunlary öwrenmekligi maksat edinýär.

Sosiologiki ylymyň maksady sosial ylymlaryň predmetiniň birleşmesinde „sosiologiýanyň“ ýa-da pikir alyşmanyň arassa görnüşlerini ýüze çykarmaklyk bolýar. Ondan soňra olary kadalamaklyk, psihologik esaslandyrmaklyk we taryhy ösüşde beýan etmeklik galýar.

Zimmeliň aýtmagyna görä, onuň taglymaty, bir tarapdan, sosiologiýanyň „sosiosologiýanyň“ görnüşlerini öwrenýänligi sebäpli, onuň beýleki sosial ylymlardan takyk aýrylmagyny kepillendirýär, ikinji tarapdan, sosiologik usuly ulanmaklyga mümkinçilik bolan jemgyýetçilik ylymlar bilen tebigat baradaky ylymlaryň arasynda araçägi geçirmeklige mümkinçilik berýär.

Fransuz jemgyýeti öwreniş ylmynda berk orun alan Emil Dýurkgeým (1858-1917) „sosiologik mekdebiň“ klassygy bolýar.

Sosiologiýanyň özbaşdak ylma öwrülmeginiň esasy şertleriniň hataryna Dýurkgeým onuň diňe özi tarapyndan öwrenilýän özüniň aýratyn predmetiniň we oňa laýyk gelyän özüniň usulynyň bolmaklygyny goşýar. Sosiologiýa, onuň aýtmagyna görä, diňe onuň özüne häsiýete eýe bolan sosial reallylygy öwrenmeli. Sosial reallyklaryň bölekleri bolup sosizl faktlar çykyş edýärler. Olaryň bitewi jemi jemgyýet bolýat. Şol faktlar hem sosiologiýanyň predmeti bolýar.

Dýurkgeýmiň kesgitlemesine görä, „sosial fakt“ takyk kesgitlenen ýa-da kesgitlenmedik, ýöne adama daşyndan täsir edýän we şol bir wagtda özbaşdak ýaşayşa eýe bolan her bir hereket obrazy bolýar. Adam dogulanda oňa bagly däl bolup ýaşayan taýýar kanunlary we däpleri, özüni alyp baryş düzgünleri, dini ynançlary we adatlary, dil, pul uldamyny taýýar görnüşde tapýar. Bu hereketleriň, pikirleriň we duýgularyň obrazlary özbaşdak we obýektiw ýaşayarlar.

Sosial faktlaryň obýektiwliginiň netijesi olaryň beýleki bir häsiýetini – olaryň adama täsirini, adamlary belli bir hereketlere mejbur etmekligi bolýar. Her bir adam özünde sosial mejburlygy duýýar. Ýuridiki we ahlak düzgünler bozmaklyk, mysal üçin, adamlaryň ähliumumy ýazgarmasyna getirýän duýgulary döredýär. Sosial faktlary beýlekileriniň täsiri hem hut şular ýalydyr..

Dýurkgeýmiň taglymatynda sosiologiýa jemgyýetçilik ylymlaryň arasynda merkezi orna eýe bolýar. Onuň wezipesi diňe bir sosial faktlary derňemeklik bolmaýar. Sosiologiýa beýleki sosial ylymlary usul we nazaryýet bilen üpjün edýär.

Häzirki döwrüň jemgyýetiň zähmet bölünşiginde Dýurkgeým raýdaşlyk jähti tapawutlandyrýar we nygtaýar. Zähmet bölünşiği, Dýurkgeýmiň aýtmadyna görä, umumy, birleşdiriji dini aňň täsirini ýitiren häzirki jemgyýetde islenilýän jemgyýetçilik baglanşygyny, ýöriteleşdirmäniň islenilmeýän täsiriniň öwezini dolýan toparlaýyn raýdaşlygy döredýän mehanizm bolýar. Zähmet bölünşigini derňemekligiň, onuň wezipelerini kesgitlemekligiň oky bolup raýdaşlyk düşüňjesi çykyş edýär.

XIX asyryň ortasy we ikinji ýarymy Günbataryň ruhy- medeni ösüşinde tebi-gy ylymlaryň üstünlikleri we pozitiw – naturalistik dünýägaraýşyň gülläp ösmegi bilen adamlaryň içkin gyzyklanýan döwri boldy. Şu zatlaryň täsiri esasynda hem şol döwrüň sosiologiýasy ösýär.

G. Darwiniň ewolýusion taglymaty hem kop ylymlara, ilki bilen hem jemgyýetçilik ylymlaryna güýçli täsir edýärdi. Ol taglymat XIX asyryň II ýarymynyň iň sosial taglymaty boldy. Şol döwrüň jemgyýetçilik aňynyň iň täsirli ugry bolan ewolýusionalizim tebigatyň we adamyň taryhynyň kanunynyň birligi, tebigy we jemgyýetçilik ylymlaryň usullarynyň birligi baradaky garaýyşlara esaslanyp ösüşiň çäkliligi baradaky taglymatlara garşy çykýar.

Naturalistik gözükyän sosiologiýanyň görnükli wekilleriniň biri inlis sosiology Gerbert Spenser (1820-1903) bolupdyr. Inlis alymy üçin ewolýusiýa tebigy ählumumylyklaryň hem-de hususy sosial we şahsy ýagdaýlaň üýtgeýşiniň birmeňzeş düşündirýän ählumumy hereket bolýar. Ol sosial faktlary organizm kimin çemeleşýänliginiň tarapdary bolup, jemgyýete bitewi biologik organizm kybapdaş garaýar.

Dýurkgeým häzirki zaman jemgyýetindäki zähmet bölünişiginiň raýdaşlyk tarapyny öňe sürýär. Zähmet bölünişigi, sosiologyň pikiriçe, häzirki zaman jemgyýetinde umumy bilelikdäki dini aňyň birikdirji güýjini ýitiren ýagdaýynda garaşylýan jemgyýetçilik baglansygyny, toparlaýyn raýdaşlygy, dar manyda düşinilýän ýöriteleşdirmäniň döreyän kemçiliklerini aradan aýyrýan mehanizm bolup çykyş edýär. Bu ýerde raýdaşlyk düşinjesi zähmet bölünişiginiň derňemegiň, onuň wezipelerini kesgitlemegiň esasy birikdirji ölçegi bolýar.

Dýurgeým raýdaşlyga ahlumumy häsiýete eýe bolan, jemgyýetiň ähli agzalary tarapyndan kawul edilýän ahlak ýörelgesi, gymmatlygy hökiminde garalýar. Ähli adamlaryň jemgyýetçilik düzgüniniň, sazlaşygyň, raýdaşlygyň gerekligini „Ahlaklylyk“ hasaplaýanlylyklary sebäpli, zähmet bölünişigi hem ahlakly bolýar.

Şahsyýet we jemgyýet, Dýurgeýmiň aýtmagyna görä, biri-biri bilen özara baglanyşykda bolýarlar. Olaryň her biri beýleki tarapyň ösmeginiň we rawaçlanmagynyň tarapdary bolup çykyş edýär.

Dýurgeým önümçiligiň ýöriteleşmegiň we bölünişmegi sebäpli ýüze çykýan ahlaksyzlygy ýazgarýar. Onuň pikiriçe, adamyň maşynyň hyzmatkärine öwrülmeginiň, zelilini onuň bölümüni ýokarlandyрман, onda sungata we edebiýata söýgi döretmek bilen aradan aýyryp bolmaýar. Sebäbi adamyň umumy medeniýetiniň ýokarlanmasy ýöriteleşmaniň çäkli serhetine çydamsyzlygyny has hem aýtdyrýar.

Zähmet bölüşip, işgäriň wezipesiniň ýöriteleşmesi bilen onuň şahsy ösüşe bolan gerekliliginiň arasyndaky gapma-garşylygy aýyrmaly? Zähmet bölünişigi, Dýurgeýmiň pikiriçe, öz-özinden oňaýsyz netijä getirmeýär. Oňaýsyzlyklar kada gabat gelmeýän ýagdaýlaryda ýüze çykýar. Sazlaşykly we raýdaşlykly işlenmegiň wajyp şerti bolup, işgäriň ýerine ýetirýän wezipeleriniň onuň ukybyna we endiklerine gabat gelmegi bolýar.

Şonuň bilen bir ýagdaýda Dýurgeým jemgyýetiň bölünişiginiň durmuşy ýeňillikler bilen däl-de, eýsem her bir adamyň aýratyn ukybynyň döredýän artykmaçlygy bolan baglylygyny belleýär.

Şeýlelikde, Dýurgeýmiň göz öňine getirmegine görä, deňlik, adalatlylyk we erkinlik, häzirmi industriýal jemgyýetiň ýakynlaşýan jemgyýetçilik guruluşynyň ýokary hilli guramaçylygy bolýar.

Sosiologiýanyň nazarýetini ösdürmeklige in saldamly goşant goşan akyldarlaryň biri-de *Maks Weberdir (1864-1920)*. Öz döwründe taryh ylmynyň ösen derejesine, onuň toplan ylmy maglumatlaryna esaslanyp, Maks Weber özüniň döredijilik ýolunyň bütün dowamynda taryh sosiologiýanyň taglymatyny kemala getirýär. Bar bolan maglumatlara esaslanyp Weber özüniň esasy wezipesini düzgünsiz ýaýran sosiologik faktlaryň kadalaşmaklyga gerek bolan usulyýet we düşüňjeler apparatyny işläp düzmekde, umumylygy we özboluşlylygy sazlaşdyrmakda görýär.

Weberiň eserleri taryhy derňewiň we sosiologiki garaýşyň öz içine alýan meseleleriniň giňligi we çemeleşmesiniň batyrllygy boýunça örän täsin saplawyny döredýär.

Onuň usulyýet gurnamalarynda „Düşünmeklik“ taglymaty örän ähmiýetli bolýar. Germenewtikadan alnan bu düşüňje Weber usul hökmünde diňe bir ýazaryň ýaran tekstiniň düzümini we manysyny düşündirmeklik üçin däl-de, eýsem ähli durmuşy

hakykatyň, ähli adamzat taryhynyň manysyny açmaklyk hökmünde ulanýarlar. „Düşünmeklik“ intuitiw garaýyşlaryň tarapdarlary bilen jedelleşip Weber bu hereketiň rasional häsiýetini: tekst we sosial ýagdaý barada ýöne bir gynanmak we oýlanmak däl-de eýsem takyk, kadalaşdyrylan derňew geçirmek bolýandygyny belleýär. Bu ýerde Weleriň düşünjesiniň gapma-garşylygy onuň tarapdarlarynyň dürli-dürliligine getirdi: olaryň arasynda „Düşünmeklik“ düşünjesini kulturalogiki hem-de giň manyda ählumumy-sosial (wezipeleýin-düzimleýin) teswirleýänler bar. Weberiň goşan saldamly goşantlarynyň biri sosiologiýa „Nusgaly tip“ düşünjesini girizmegi boldy. „Nusgaly tip“ emeli, logiki taýdan düzülen düşünje bolup, barlanýan sosial hadysalaryň (mysal üçin, ýüze çykýan dawanyň nusgalyk tipi, hakyky dwa häsiýetli bolan esasy bölekleri öz içine almaly) esasy häsiýetlerini görkezmeklige mümkinçilik berýär. Nusgalyk tip howaýy nazaryýet oýlanmasyndan däl-de, sosial taryhyň hakyky dünýäsiniň täsirinden gelip çykýar. Ol has umumy (mysal üçin, diniň umumy taryhy) hem-de has hususy (aýratyn adamyň tejribesi) häsiýete eýe bolup bilmeýär. Nusgaly tip howaýy belli bir derejedäki aralyk ýagdaý (dinde ol aýratyn ugur: sünni, şaýy) bolup bilýär. Bu hakyky ýagdaýda häsiýetli bolan esasy zadyň ulaldylan şekili bolýar. Weberiň pikiriçe, nusgaly tip näçe „ulaldylan“ bolsa, şonça-da oňa akyl ýetirmeklik gymmatlylygy, takyk taryhy barlaga ähmiýeti artýar.

Bu düşünje, Webere görä, statiki däl-de, dinamiki häsiýete eýe bolýar. Jemgyýetiň we ony barlaýanlaryň bähbitleriniň ütgeýänligi sebäpli, ütgeýän hakykata kybapdaş täze görnüşleri ösdürmeklik gerek bolýar.

Belli bolşy ýaly, häzirkizaman amerikan sosiologiýasy gymmatlyklaýyn pikir ýöretmeklikden azat bolmaklyk Weberiň işläp düzen taglymatynyň täsiri esasynda kemala gelýär. Ol diňe barlag işiniň üç pursata bölünýändigini belläpdir. Gymmatlyklar barlygynyň başynda we soňunda bar bolmaly. Maglumatlary ýygnamaklyk işi, takyk gözegçilik maglumatlary yzygiderli deňeşdirmek bolsa çäkli isleglerden azat bolmaly. Weberiň „Gymmatlyklara degişli etmek“ düşünjesi, barlagçynyň özüne döwrebap gymmatlyklar ulgamy esasynda maglumatlary ýygnamaklygyny aňladýar.

Weberiň sosiologik nazaryýetiniň esasy bu sosial hereket taglymaty bolýar. Ol hereketi arassa täsir esasynda özüni alyp barmaklykdan tapawutlandyrýar. Ony oýla-nyş işini we täsir bilen oňa reaksiýa aralykçylygyň amal edilişiniň öz içine alýan he-reketi gyzyklandyrýar: hereket haçanda adam öz hereketini aňlan ýagdaýynda bolup bilýär.

Weberiň eserlerinde býurokратиýa we ählumumy täsirine eýe bolan jemgyýetiň býurokратиýalaşmagy (rasionalizasiýalaşmagy) giňişleýin derňelýär. Ylmy adalgalara Weber tarapyndan girizilen wajyp düşünje - „rasionallyk“ bolýar.

Sosiologiýa ylmynyň ösüşine italýan alymy *Wilfredo Pareto* (1848-1923) we nemes alymy *Karl Mangeým* (1893-1947) uly goşant goşýar. Jemgyýetiň gurluşynyň, ýaşaýşynyň we üýtgeýişiniň ählumumy ýörelgesini açmaklyk üçin ulanýan usuly italýan alymy logiki-eksperimental diýip atlandyrylýar. Sosiologiýany fizika, himiýa we astronomiýa ýaly takyk ylm etmeklige çalşyp Pareto diňe empriki taýdan esaslandyrylan pikir ýöretmekligi beýan edilişini ulanmaklygy hödürleýär. Taglymatda etiki we umumy gymmatlyklaýyn garaýyşlaryň maglumatlary ýalňyşdyrýanlygy sebäpli aradan aýrylmagy gerek. Sebäpli gatnaşyklar, alymyň pikiriçe, özara täsirli gatnaşyklar bilen çalşylmaly. Mangeým öz döredijiliginde esasy ünsi pikirlenmek bilen jemgyýetiň arabaglanyşygyna her bir düzümleri öwrenmeklige berýär.

Onuň üçin „düzüm“ we „özara baglanyşyk“ düşüňjeleri esasy bolýar. Alym pikirlenmegiň sosial hereket bilen berk baglaşykda bolan we düzümler ulgamy döredýän hereket bolýandygyny ünsi çekýär. Ol jemgyýetçilik durmuşyň täsirinden azat bolan

hereketiň artykmaç görnüşi bolmaýar, şonuň üçin bu hereket şol durmuşyň içinde düşünilmeli we düşündirilmeli. Akyl ýetirmek „toparyň durmuşynyň umumy işi“ bolýar. Ol ýerde her bir adam umumy hereketiniň düzüminde öz bilimini açýar.

Mangeým pikirlenmegiň ideologik häsiýete eýe bolýandygyny nygtaýar. Haýsy hem bolsa bir toparyň pikirlenmek ulgamy ähli hakykaty özüne alyp bilmeýär. Geljegi dürli bolan ideologiýalar bilelikde ýaşaýarlar. Olaryň her biri ähli hakykaty bilmeklige dalaşgärler hem, onuň bir bölegini berk bilýärler. Doly hakykat hiç zada bag-ly bolmadyk intelegantlar tarapyndan tapylyp bilner.

Şeýlelikde, XIX asyrdä sosiologlar ýa jemgyýeti bitewi ulgam hökmünde öwrenmeklige, şeýle ýagdaý-da olar anykla-maklyk çemeleşmesini giňden ulanmaly boljaklarna;

Ýa-da jemgyýeti berk ylmy serişdeleriniň üsti bilen öwrenmeklige – onda olar jemgyýeti bitewilikde däl-de aýratyn birleşmeleri, käbir hadysalary we hereketleri öwrenip biljeklerine düşündiler.

Bu ýagdaýyň sebäbi aýratynlykda alynan birleşmede bolup geçýän sosial hadysalary we bar bolan zatlary derňemeklige gerek bolan tehniki serişdeler şindi oýlanyp tapylanok, şonuň ýaly-da jemgyýetiň nähili gurulandygyny we onda ol ýa-da beýleki hadysalaryň näme sebäpli bolýandygyny kanagatlanarly düşündirmeklige gerek bolan ylmy birleşme hem ýok. Umuman, biziň işleýän barlaglarmyza gerek bolan serişdeler we mümkinçilikler şindi ýeterlikli däl.

Sosiologlar, „maksadyň ikä bolünmek“ meselesine: ýa öwrenilýän zady saklamaklyk (jemgyýet bitewi ulgam hökmünde) ýa-da – usul (ylmy derňew, ýagny ylmy netijeleri tejribäniň üsti bilen tassyklamak) örän ugurtapyjylykly seslendiler: iki hili sosiologiýa ýüze çykdy-akademiki (filosofiki oýlanyşa daýanýan - köplenç şony hem talyplara öwredýärler) we amaly (takyk sosial hadysalary we wakalary öwrenmeklige gerek bolan ylmy apparatly).

Şu iki sosiologiýa soňky wagta çenli aýratynlykda ösüp geldiler. Diňe XX asyryň II ýarymynda olary birleşdirmeklige belli bir çäreler görüp başlandy. Bu ýerde orta derejeli taglymatyň döremegi göz önünde tutulýar. Bu taglymat ýygynalan takyk faktlary umumlaşdyrmak esasynda bir ýerdäki sosial Obýektleriň (aýratyn hadysalary we hereketleri) özgerişini beýan edýär.

Akademiki sosiologiýanyň içinde iki ýanly „bölünşik“ sebäpli, bir tarapdan, „ýokaryk ymtylýan“ sosial-filosofik ugur we ikinji tarapdan sosial-pisihologik esaslary öwrenmek ugur biri-birinden tapawutlanýarlar. Şu hili bölünşik häzirki döwrüň sosiologiýasyna hem häsiýetlidir.

Jemgyýetiň öwrenilmeginde pozitiwizm we gumanitarizm çemeleşmeler. Häzirkizaman sosiologiýasynyň esasy aýratynlyklary we ugurlary. Demokratik jemgyýetde sosial bilimleriň orny we ähmiýeti.

Makrososiologiýa. Häzirki wagtda has giň ýaýran taglymatlaryň biri bolup, bu taglymatyň esaslary Tolkott Parsons (1902-1979) tarapyndan esaslandyrylýar. Ol öz sosial taglymatynyň esasy bolan „sosial düzümler“ pikirini esaslandyrmaklyga çalyşýar. Bu taglymatda dawanyň üstünden ylalaşyk Konsensus agdyklyk edýär. Ol konseptual çyzygyny merkezinde sosial ulgamlaryň özara täsirindäki hereketi bolan konseptual çyzygyny düzýär. Bu ulgamlar şahsy häsiýetlere boýalyp, medeniýet bilen çäklendirilýär.

Düzümleýin wezipeleýin taglymat:

a) täze ewolýusionializmi;

b) sosial ulgamda wezipe bölekleriň ornuny hasaba alyp „sosial özgeriş“ taglymatlary;

ç) „sosial dawany“ öwrenmeklige gaýdyp gelmek;

d) düzümlýin-wezipeleýin deňagramlylyk modeli bilen dawaň modeliniň özboluşly birleşmesini;

e) sosial ulgamyň umumy taglymaty atlandyrylýan taglymaty işläp düzmek arkaly taryha terslikden günälenmäni inkärlemeklige çalyşýar.

Täze ewolýusionistik taglymat. Düzümlýin wezipelilige häsiýetli bolan ulgamlaryň pikiri ösüş pikiri bilen birleşdirmeklige çalyşýar. Şu hili çemeleşmäni ilkinjile-riň biri bolup düzümlýin wezipeliligi esaslandyryjy T.Parsins amal etmeklige çalyşýar. Ol hereket edýän ulgamlar dört meselä duş gelyändigini bilýär. Birinjiden, olar daşarky gurşawdan baýlyklary alyp, ulgamyň içinde olary paýlamaly bolýarlar. (Uýgunlaşma) ikinjiden, ulgam baýlyklary kesgitli maksatlary gormaklyga gönükdirilip, olaryň (maksatlaryň) arasynda aýgytlaýjyny kesgitlemeli. Bu „maksada ýetmeklik“ işi. Üçünjiden, ulgamyň içindäki gatnaşyklar utgaşdyrylmaly, sazlaşdyrylmaly, ýagny kadalaşdyrylup „birleşdirmek“ mehanizmine eýe bolmaly. Dördünjiden, ulgamy düzýän adamlaryň hereketleriň esaslandyryjysyny işläp düzmegiň, şonuň ýaly-da jemgyýetiň agzalaryny duýgylaýyn dartgynlygyny aradan aýyrmaklygyň ýollary kesgitlenen bolmaly.

Bu düşüňjeleriň girizilmegi bilen taglymatda düzümi derňemeklikden wezipäni derňemeklige geçmeklik başlandy. Düzümler indi görkezilen dört meseläni çözmeklikdäki wezipeleriň nukdaýnazardan derňelýär.

Şeýlelikde, ulgamyň ösüş we üýtgeýiş meselesini Parsons kadalaşdyrylan modelini talabyna laýyk getirmek bilen çözmeklige çalyşýar. Bu çemeleşme belli bir täsire eýe bolsa-da çäkliligine galýar.

Parsons şonuň ýaly-da ewolýusionizm pikirini öz sosiologik ulgamy bolan birleşdirmeklige synanyşýar. Ol adam meselesine ýüzlenip, onuň ulgamda ýerine ýetirýän wezipeleriniň kem-kemden bölünüşmeginiň artmagy bilen sosial ulgamyň çylşyrymlaşýanlygyny düşündirmeklige çalyşýar. Ol rollaryň wezipeleriň bölünüşmeginiň adamzat jemgyýetiniň we takyk sosial ulgamyň ewolýusion ösüşine täsir edýär diýip belleýär. Irki adamzat ösüşiniň döwründe bir adam dürli rollaryň wezipeleri ýerine ýetirýär diýip Parsons nygtaýar. Häzirki jemgyýetde dürli adamlaryň ýerine ýetirýän rollaryň wezipelerinde bölünüşik bolup geçýär. Şeýlelikde, ol häzirki jemgyýet daş töwerege netijeli gözegçilik etmeklige ukyply ýokary bölünüşikli düzüme öwrülýär diýen netijä gelýär. Parsons ewolýusionlylygy saklamaklyk başardan hem bolsa, onuň ösüş we progres ruhy aradan aýrylýar. Sosial ewolýusiýanyň manysy bu ýerde ulgamyň çylşyrymlaşmagyna we onuň uýgunlaşmak ukybyna artmaklyga syrykdyrylýar.

Sosial ütgemeklik taglymaty. Düzimli-wezipeleýin däpleriň çäginde sosial ütgemeklik modelini amerikan alymy Robert Merton (1210 ý. doglan) düzmeklige çalyşýar. Ol takyk sosial ulgamyň we birleşmeleriň derejesinde wezipeleýin derňewiň köpsanly modeliniň ulgamyny hödirleýär. Ol Parsonsyň wezipeleýin taglymatynyň kemçiligini aradan aýyrmak maksady bilen wezipäniň bozulmagy, düşüňjäni girizýär. Şeýlelikde, Mortin ulgamyň normatiw modelden daş düşmeklik mümkinçiligine garaýar. Şeýle ýagdaý, onuň aýtmagyna görä, ulgamyň bar bolan düzgüne uýgunlaşmagyna ýa-da düzgün ulgamyna takyk bol ütgemegine getirmeli. Merton şu hili garaýyşlaryň üsti bilen funksionallyga ütgemeklik pikirini ornaşdyrmaklyga çalyşýar. Ýöne ol ütgemäni „orta“ dereje ony ulgamdaky „bozulmalar“ meselesi bilen baglap takyk sosial ulgamyň derejesi bilen çäklendirilýär.

Merton tarapyndan işlenip düzilen „düzümlü-wezipeleýin“ modelden daşgary hem bir täsirli we köptäsirli modeller bar. Olaryň baryny birikdirýän esas ol ýa-da beýleki sosial hadysalaryň kemala gelmeginiň sebäbini anyklamaklyk, ýagny olar sebäpli-netijeli düşündiriş berjek bolmaklyk bilen bagly. Sosialogiki pikiriniň ösüşiniň taryhyn-da sosial ütgemeleriň sebäbi dürli zatlar: tebigy saýlaw (G.Spenser), geografiki gurşaw, has hem klimat (R.Bokl), ilatyň ýerleşşi (R.Maltus), jyns (A.Golina), beýik şah-syýetler (F.Nişse), rus (A.Toýnbi), tehnologiýa (U.Ogborn), zähmet bölünişi we kooperasiýa (E.Dýurugeým), ykdysadyýet (U.Roston), ideologiýa (M.Weber) we başgalar.

Sosial çaknyşyk taglymaty. Sosial çaknyşyk taglymaty Parsonsýň düzümlü-wezipeleýin taglymatynyň metafiziki böleklerini tankyt etmekliginiň esasynda döreýär. Parsonus bu ýerde sosial çaknyşmalary inkärleýänliginde günälenýär. Şonuň ýalyda ol adamyň işinde onuň maddy bähbidiniň kesgitleýji orna eýe bolýanlygyna düşünmeyänliginde aýyplanýar. „Sosial çaknyşyk“ taglymatyň gözbaşynda amerikan sosiologi Ç.Mills durýar. Ol K. Marksýň, T. Welleniň, M. Weberiň, W. Paretonyň we G. Maskanyň garaýşlaryna esaslanyp her bir makrososialogiki derňewiň dini çaknyşýan sosial toparlaryň häkimýet üçin göreş meselesini öz içine alan ýagdaýynda belli bir ähmiýte eýe bolýar diýip belleýär.

„Sosial çaknyşyk“ taglymaty nemes sosiology R.Darendortyň, iňlis – T. Bothomoryň, amerikan- L.Kozeriň we beýleki günbatar sosiologlaryň eserlerinde has takyk görnüşde kesgittlendi.

Sosial çaknyşyk taglymatynyň esasy başlangyçlaryny kesgitlep Ralt Darendrof (1929 ý. doglan) çylşyrymly guramalaryň häkimýeti täzeden bölüşmäge esaslanýandygyny, häkimýetligine eýe bolan adamlar häkimligi bolmadyklary dürli serişdeleriň, ilki bilen hem mejbur etmegiň kömegi bilen peýda gazanyp bolýandyklaryny belleýär. Häkimiýeti we täsirli bähbidli bölüşmegiň örän çäkli bolýanlygy sebäpli her bir jemgyýetiň agzalary ony täzeden bölüşmeklik üçin göreşýärler. Bu göreş açyk görnüşde ýüze çykmasada her bir sosial düzümde oňa esas bolýar.

Şeýlelikde adamlaryň bähbitleriniň çaknyşmagynyň esasynda, Darendortyň pikirine, ykdysady sebäpleri däl-de, häkimiýeti täzeden bölüşmäge bolan hyjuw ýatyr. Çaknyşmanyň başlangyjy bolup „home politicus“, („syýasy adam“) diýip atlandyrylýan çykyş edýär. Bir gezeki häkimiýeti täzeden bölüşmek gün tertibine indikini çykarýanlygy sebäpli çaknyşma her jemgyýet üçin häsiýetli bolýar. Olar hökmany we müdimi bolup, bähbitleri kanagatlandyrmagyň serişdesi bolýar.

Sosial ulgamlar taglymaty. Sosial ulgamlar taglymaty deňagramlylygyň düzümlü-wezipeleýin modeli bilen sosial çaknyşyk modelini özboluşly birleşmesi bolýar. Ol köpüleniç wezipeleýin düşüňjeleriň esasynda kesgittlenýär.

Bu uguryň ösüşi adaty-naturalistiki, pozitiwistik şahany dowam edýär. Bu ýerde sosiologiýanyň obýekti sosial gadnaşyklar we düzümler tebigy ylymlaryň çemeleşmelerine ýakyn düşüňjeleriň üsti bilen beýan edilýär. Bu gadnaşyklar we düzümler adama, onuň netine we hereketine bagly däl görnüşde barlanylýar.

Bu taglymatyň tarapdarlaryň ulgamyň oňaly geljegiň üçin şertleri gözleýärler. On-da-da ulgamyň netijesi „işleşşi“ köplenç ol ýa-da beýleki çözgütleriň adama ýaramaz täsirini derňemekden aýrallykda bahalanýar. Adamyň häsiýetini haýsy hem bolsa bir görnüşe mysal üçin, islegleri gözökmelere, täsirlere syrykdymaklyk hakykadan hem nazaryýet modelleri kadalaşdyrýar, ýöne olaryň gadnaşmagyndaky sosial hadysalary gabat gelmeýärler.

Fransiýada sosial hakykada düzümlü-wezipeleýin çemeleşmeleriň roluny düzümlilik eýeleýär. Bu ugur täsirli bolup M.Fuko, K.Lewistras we beýleki belli sosiologlar bilen

aýan edilýär. Olar sosial hakykylygyň täze madelini düzmeklige çalyşýarlar. Şeýle model bolup ilki başdan we aýdyň düzimleşdirilen birleşme bolan dil çykyş edýär. Fransiýada bu ugur XX asryň ilkinji çäryeginde ösýär. Bu hem olaryň düzümläýin lingiwistikanyň apparaty bilen bagly usulýet apparatyny kesgitleýär.

Häzirki döwrüň belli medeni antropology bolup Klod Lewn-Stors çykyş edýär. Ol ilkidurmuş halklaryň pikirlenmeklik we durmuş düzümini öwredip, taryhy çemeleşmäniň ol ýa-da beýleki sosial edaralaryň ýüze çykyşyna düşünmeklige ýeňleşdirýär diýen netijä gelýär. Ylmy maksat barlaglagyň esasy maksady köpçülikleýin aňsyzlygyň garalýan jemgyýetiň simwoliki düzümini-medeni däplerini, gepleşik görnüşlerini kemala gelşini yzarlamak bolýar. Taryhy we etniki täsirleri öwrenmeklik köpçülikleýin oňsuzluga akyl ýetirmekligiň ilkinji ädimi bolýar. Bu garaýyşlary ösdürmeklige Mişal Fukoryň (1926-1984) geçmiş medeniýete sosiologik derňemekligi güýçli täsir edipdir.

Mikrososiologiýa. Ýokarda belenşi ýaly, käbir sosiologlar düzümlü-wezipeleýin we düzümläýin makro taglymatlaryň adam hereketini döredijikli, paýhasly tarapyny inkär edýändikleriniň nazary bolup şahsara özara täsir anyklaýan taglymatlaryň işläp düzmek bilen meşgul bolýar.

Sosial çalyşma taglymaty. (Bihewioristler). Bu taglymatlaryň iň belli taglymatlary bolup Džordž Homans (1210 ý.dog) we Piter Blau (1918 ý.dog.) çykyş edýär. Bu taglymatlar ulgamyň däl-de adamyň täsirliliginden ugur alýar.

Akyl ýetirmäniň iki meselesine degişlilikde bihoweristler takyk orun ýetirýärler. Birinji mesele-saýlawyň erkinligi ýa-da berk determinizlenmek? Bu mesele determe-nizlenmegiň (kesgitli sebäpli-netijeli baglanşyk) peýdasyna çözülýär. Ikinji mesele adamlaryň hereketini düşündirmek üçün olaryň içki dünýäsini bilmeklik. Bihewioristler ony inkärleýärler. Sebäbi bu ýagdaýy hyýaly hasaplanýarlar.

P.Blauň sosial çalyşma taglymatynyň esasynda adamlary beýlekiler bilen özara tä-sire girip alýan köpgörnüşli sylag-sowgatlaryň gerekligi durýar. Adamlar Bloun aýtmagyna görä, beýleki adamlar bilen sosial gatnaşyga sylaglanmaklyga garaşyp girýärler. Şol sylaglary alyp hem bu gatnaşyklary dowam edýärler. Sosial özara täsirde sylag bolup sosial makullama, hormat, status we beýlekiler, şonuň ýaly-da tejribeleýin kömek bolup biler. Blau özara täsirinde gatnaşyklaryň deň bolmaýan mümkinçiligini hem göz önünde tutýar. Şeýle ýagdaýlarda beýleki adamlaryň isleglerini kanagatlandyrmaga serişdesi bolan adam, olary adamlaryň üstünde agalyk etmekligi üçün hem ulanyp bilýär. Şeýle ýagdaý aşaky şertlerde bolup biler:

- 1) mätäç adamlar gerekli serişdelere eýe däl ýagdaýynda;
- 2) eger olar gerek zatlaryny güýç bilen alyp bilmedik ýagdaýlarynda;
- 3) haçanda olar gerek zatlaryny güýç bilen almak islemeýän ýagdaýlarynda;
- 4) eger ozal gerek bolan zatlarsyz ýaşamaklyk üçün öz gymmatlyk ulgamyny üýtgetmedik ýagdaýlarynda.

Bihewioristik çemeleşmeleriň gapma-garşylyklaryna akyl ýetirmeklik, şonuň ýaly-da adamyň hereketini diňe daşky täsiriň jemine getirmekligiň ýeterlik däldigine düşünmeklik beýleki garaýyşlary hem ýüze çykardy.

Simwoliki interaksionizm. Bu taglymaty esaslandyryjy amerikan alymy Džordž Gerbert Mid (1863-1931) bolýar. Simwoliki interaksionizmi sosiologiýanyň we sosial psihologiýanyň beýleki ugurlaryndan tapawutlandyryan häsiýetli aýratynlygy, birinjiden; adamyň hereketini düşündirmek aýratyn adamyň isleginden, gerekliliklerinden däl-de jemgyýetden ugur almaklyk, ikinjiden; adamyň zatlar, tebigat, beýleki adamlar we umumy jemgyýet bilen köpdürli baglanyşygyna simwollaryň arada durmaklygy-nyň üsti bilen

garamak. Şonda dil simwollaryna aýratyn ähmiýet berýär. Simwoliki interaksionalizmiň esasynda sosial herekete sosial rollaryň jemi hökmünde garamaklyk durýar. Olar dil we beýleki simwollary ulanmakda bellenilýär.

Mid şahsyýete sosial önüm hökmünde garap, onuň kemala gelmeginiň mehanizmini rollaryň özara täsirinde ýüze çykýar. Rollar ýerine ýetirilen mahalynda rollar bilen baglanyşykly manylar içki düşüňjä geçýärler. Özara täsirde „başga biriniň roluny özüňe almak“ Midiň aýtmagyna görä, daşky sosial gözegçiligiň öz-özüňe gözegçilige geçip adamny neneň kemala getirýär. Özüňi alyp barmaklygy oýlanyşykly sazlaşdyrmak öz roluň baradaky göz önüne getirmeleri orun baradaky göz önüne getirmeleriň, öz Meniň bilen üznüksiz deňeşdirme hökmünde beýan edilýär. Özüňe degişlilikde Mediň obýekti bolup çykyş etmegi sosial tejribäni amal etmekde ýüze çykýar we öz manysyna görä sosial ýüze çykma bolýar.

Ozal meňzeş pikirleri öňe süren M.Weberiň düşüňjelerine eýerip, käbir sosiologlar simwoliki interaksionizmi „hereket taglymaty“ diýip atlandyryrlar. Beýlekiler oňa „rollaýyn taglymat diýýärler“.

Nazary gumanizm. „Ähmiýetler“ dünýäsine gyzyklanma bu taglymatyň tarapdarlaryny bilimiň adamyň durmuşyndaky ornuny aýdyňlaşdyrmaga getirýär. Bu bolsa öz gezeginde sosiologiki bilimiň adama jemgyýete ähmiýet baradaky meseleleri ün-siň çekilmegine esas bolýar. Şu meseläniň çözgüdi „gumanistik“ diýip atlandyrylýar. Sosiologiki uguryň üns merkezinde bolýar. Bu ugur Fronkfort mekdebiniň tankydy sosiologiýa diýip atlandyrylýan dürli görnüşleri bolýar. Sosiologik bilimiň sosial özgermek barada ähmiýetiň düşündirmek adaty däl sosiologiki ugur häsýetli bolýar. Olar sosial dünýäniň oňa adamyň akyl ýetirmegi esasynda ütgeýänliginden ugur alýar. Başga sözler bilen aýdanyňda akyl ýetirilen sosial kanunalaýyklyklyk berk garalanda kanunalaýyklyklyk bolup çykyşyny besedýär. Akyl ýetirmeklik ony ütgedýär, oňa täze goşantlary goşýar. Şeýle akyl ýetirme, bu taglymatyň tarapdarlarynyň pikiriçe adamyň erkinligini giňeldýär. Sebäbi bilim adamyň ýaşayş hereketiniň şertini üýtgedip, onuň öz mümkinçiliklerini amal etmekligi üçin gurşawy giňeldýär. Olar sosiologiýanyň sosial hakykata akyl ýetirmeklige oňaly ýerleşdirilen konseptual apparata eýe bolýar.

Fenemenologik sosiologiýa. XX asyryň 60-njy ýyllarynyň ortalarynda Günbatar sosiologiýanyň arasynda nemes fenemenologik filosofiýanyň döredijiligine gyzyklanma artýar we onyň esasynda fenemenologik sosiologiýa döreýär. Bu dersniň ösmekligine belli awstriýaly filosof Altred Şýusyň (1899-1959) eserleri uly täsir edýär. Şýusyň üns meselesinde „intersubýektiwlik“ ýagny, biz biri-birimize düşüňýäris, neneň dünýäni umuman kabul etmeklik we ony göz önüne getirmek meselesi durýar. Şýusyň intersubýektiwligi derňewi fenemenologik sosiologiýanyň taglymatynyň şu giň çuňňur işlenip düzülen „her günki bilim sosiologiýasynyň“ esasy düzýär.

Her bir adam, Şýusyň aýtmagyna görä, gaýtalanmaýan terjimehala eýe bolýar we dünýäni özüçe kabul edýär. Ýöne, munuň özi, adamlaryň özara täsiriniň mümkingadar edýän „geljegini ikiýanlylygyny“ aradan aýyrmaýar. Adam zatlary, hadysalaryň, şahsyýetiň pikiriçe, görnüş kabul edýär. Adamlaryň hem görnüşleriň wekilleri bolýar. Ýöne olar dürli derejedäki anonimlik (näbelilik) bilen kabul edýär. Şonuň üçin adamyň sosial dünýä düşünmekligi üçin ony „bir gatnaşyklar“ hökmündäki sosial adamlaryň hili „ýoldaşlyklyk“ wajyp bolýar.

Her günki bilimiň düzümine tejiribeleyin hereketiň görnüşleri hem girýär. Olary Şýus adaty ýagdaýlarda adaty maksatlary gazanmaklyk üçin ulanylýan adaty serişdeler üçin „netijeli reseptler“ diýip atlandyrylýar. Ýöne bu „Ynamly reseptler“ adam beýlekileri

gözlän halatynda ulanarly bolup bilmeýär. Adamyň terjimehalynyň açylmagy bilen onuň tejribesi artýar. Fenemenologiýada bu özgeriş „gatlaklanma“ diýilýär. Bar bolan görnüşleriň üstüne gatlak üstüne gatlak ýazylýar.

Her günki dünýä, Şýusuň aýtmagyna görä, adamyň akyl ýetirmekligi üçin iň zerur „ýokary hakykylyk“ bolýar. Ýöne „ýokary hakykylykda“ bilimiň soňky meýdanlary bar bolýar. Onuň çäklerinde adam, özüne münkir bolmaklyga ýol berip bilýär. Olara magiýa, din we ylym girýärler.

Sosiolog üçin „bilimiň soňky meýdany“ uly gyzyklanma döreýär. Bu ýerde olar ýöriteleşýär, ýagny sosiologiýa girişýär. Olar her günki dünýäde düpli tapawutly bolan hakykylyk meýdanynynda işleýär. Onuň wezipesi tebigaty boýunça düşnüksiz we yzygiderli öz meselesini aýdyň kesgitlemekde bolýar. Öz ylmy maksady üçin sosiolog barlanýan obýektleriň öz tejribeleýin maksady üçin düzýär.

Görşümüz ýaly, sosiologiýa ylmy köp bolmadyk wagtyň içinde uly ösüş ýoly geçen. Bu ylym jemgyýeti düşündirmekligiň nazary we amaly usullaryny aldy. Onda-da makrososiologik taglymatlar bilen bir hatarda mikrososiologik taglymatlar hem işlenilip düzüldi. Jemgyýeti bitewilikde we onuň içinde adamlaryň hem-de adam toparlarynyň arasyndaky gatnaşyklary öwrenmekligiň degerli usullary tapyldy. Bu ylym biziň ýurdumyzda hem düýpli öwrenilmäge girişildi.

3-nji tema. Jemgyýet sosiologiýanyň esasy obýekti hökmünde

Jemgyýet – sosiologiýanyň öwrenýän baş obýektidir. Sosial bilimiň taryhynda jemgyýet düşünjesiniň düýp mazmunynyň dürli görnüşlerde kesgitlenilşi. Bu meseläni anyklamaklyk maksady bilen bir belli filosoflaryň jemgyýete berýän kesgitlemeleri bilen tanşalyň. Bu alymlar sosiologiýa ylmynyň ösüşine saldamly goşant goşan adamlar. Şonuň üçin her bir ylymy öwrenýän adam üçin gyzykly boljakdygyna ynanyrys.

Belli fransuz sosiology E.Dýurkgeým: jemgyýeti adamdan ýokarda bolan we köplügiň göz önüne getirmesinde ýüze çykýan ruhy hakykylyk diýip hasaplasa, nemes sosiology M. Weber: jemgyýet sosiallyk, ýagny başga adamlara gönükdirilen hereketiň esasynda ýüze çykýan adamlaryň özara baglanşygy diýip tassyklapdyr.

Amerikan alymy T. Parsonus: jemgyýet adamlaryň biri bilen gatnaşygynyň ulgamy. Bu ýerde birikdiriji başlangyçlar hökmünde sosial kadalar we gymmatlyklar çykyş edýärler.

Nemes alymy K.Marus: jemgyýet bilelikdäki hereketiň esasynda döreýän, adamlaryň gatnaşyklaryň taryhy taýdan ösýän bileleşigi.

Şu kesgitlemeleriň ählisinde jemgyýete ulgamlaryň garaýyş aýdyň görünýär. Şonuň üçin bir jemgyýetiň aýry-áýry bölekleri berk özara baglanşykda bolan bitewi ulgama diýip kesgitläp bileris.

Ulgamlaryň garaýyşyň esasy düşünjesi „Ulgam“ bolýar. Ulgam, bilşimiz ýaly, köp sanly bölekleri belli bir derejede tertipleşdirilip, olaryň özara bitewi birligi döretmegi bolýar.

Sosial ulgamyň tapawutly aýratynlygy onuň bölekleriniň adamlar we adam toparlary bolýanlygy bilen bagly. Bu ýerde adamlar, olaryň baglanşygy, özara täsiri esasynda bitewilik emele gelýär. Onda-da bu baglanşyklar durnukly häsiýete eýe bolýarlar.

Diýmek, jemgyýet köpsanly adamlardan döreýär. Özi hem jemgyýet adamlaryň ýönekeý bileleşigi däl-de, bitewi ulgamy bolýar. Ulgam hilli baglanşyk we özara täsir adamlardan ýokardaky häsiýete eýe bolýar.

Her bir adam dogulandan bar bolan baglanyşyklaryň we gatnaşyklaryň düzümine ýolukýar. Bu baglanyşklar dürli hili bolýarlar. Olaryň käbirini häsýetlendirmeklige çalşalyň. Sosiologiýa ylmynda korreliatiw (zatlaryň, hadysalaryň özara baglanyşygy) baglanyşga aýratyn üns berilýär. Jemgyýetde adamlar, adam toparlary koordinasiýa we subordinasiýa baglanyşykda girýärler.

Koordinasiýa - ol ulgamyň bitewiligini üpjün edýän, onuň bölekleriniň özboluşlygynyň we belli bir derejedäki ylalaşygy bolýar.

Subordinasiýa – her bir bölegiň ulgamda öz aýratyn ornuny görkezýän tabynlyk badaşmasy bolýar. Ol bölekleriň ulgamda deň mana eýe dældiklerini hem görkezýär.

Şu hili baglanyşklaryň netijesinde jemgyýet öz bölekleriniň hiç birinde bolmadyk häsýete eýe bolýar. Özüniň birikdiriji güýji esasynda sosial ulgam öz düzümi böleklerine degişlilikde belli bir özbaşdaklyga eýe bolýar. Bu özbaşdaklyk dürli görnüşdäki baglanyşklaryň üsti bilen açylýar.

Jemgyýet düşünjesiniň giň we dar manylary. Determenistik we wezipeleýin baglanyşyk. Umuman, determenizm dünýäde bolup geçýän ähli hadysalar belli bir şertlerde bolup geçýänligini aňladýar. Determenizmiň başlangyç ýörelgesi: biziň daşymyzy gurşap alýan dünýäniň ähli zatlary we hadysalary biri-biri bilen dürli görnüşdäki baglanyşyklarda we gatnaşyklarda bolýarlar diýip aňladylýar. Şonuň esasynda determenizm diňe sebäpli-netijeli baglanyşyga getirilmeýär. Sebäbi determenizm adamy tebigatyň ýa-da jemgyýetiň öňüni alyp bolmaýan güýjüniň gol astyna berilýän erksiz oýunjaga öwürýär. Determenizmiň şu görnüşine görä, erkinlik balanyşyklary ýok bolan bir ters zat bolup görünýär. Bu hili erkinlik „berlen“, ol „hereket üçin“ däl. Bu bolsa öz-özünden meýilleşdirilýän determinizme getirýär. Ýöne haçanda öz-özünde determenizm kabul edilen her bir zat daşky täsiriň netijesi däl diýilip düşünilen ýagdaýynda bolýuntarizmiň görnüşleri döreýär. Erkinlik şonda öz-özünde determenizmi gazanmaklyga gönükdirilen işewir hyjuw bolýar.

Sebäpli-netijeleýin baglanyşyklardan başga-da determenizmiň görnüşleri bar tötänleýin we zerurlyk, mümkingadar we hakyky, göni we aýlawly baglanyşklar we ösüş baglanyşklary jemgyýetiň takyk taryhy barlygynyň özboluşlylygyny aňladýar. Jemgyýet adamyň araçylygy we onuň hereketi bilen ýaşayan, hereket edýän we ösýän sosial bitewlik bolýar. Taryh däl-de hut hereketdäki adam ähli zady edýär we ähli zat üçin göreşýär. Taryh adamy özüniň maksad ediniýän hereketi bolýar.

Jemgyýet adamy adam hökmünde döredýän bolsa, adam hem jemgyýeti döredýär. Adam sosial hereketiň diňe obýekti bolaman subýekti hem bolýar. Adamlaryň ykdysady, syýasy, ideologik gatnaşyklary her bir taryhy taýdan kesgitlenen jemgyýetde adamyň erkine we aňyna bagly bolmadyk obýektiwlik bolýar. Her bir bar bolan şu gatnaşyklaryň ulgamy gelejeki täze jemgyýetçilik gatnaşyklaryny döretmeklige gönükdirilen adamlaryň erkini kesgitleýär.

Sosial hereket. Adamyň tejribeleýin hereketinde jemgyýetçilik durmuşynyň manysy ýatyr. Adam özüniň hereketini başga adamlar bilen özara täsiriň we gatnaşyklaryň üsti bilen amal edýär. Şonuň üçin onuň hereketi haýsy bir gurşawda amal edilen ýagdaýynda hem individual däl-de sosial häsýete eýe bolýar.

Sosial hereket adam tarapyndan dürli gurşawlarda we derejelerde belli bir maksatlary we bähbitleri göz önünde tutup we olara ýetmek üçin ykdysady, syýasy we ideologik serişdeleri ulanyp amal edilýän sosial ähmiýetli hereketleriň jemi bolýar.

Sosial ähmiýetli hereket haçan şahsyýet, topar ýa-da jemgyýet öz önünde maksat goýup, ony işewirlik bilen gazanjak bolan ýagdaýynda bolup bilýär. Köp görnüşli sosial

hereketleri, dört gönüşe; sosial ulgamy ýa-da hereketiň şertlerini üýtgetmäge gönükdirilen hereket; durunuklulygy gazanmaklyga gönükdirilen hereket; hereket edýän sosial ulgamda we hereketiň şertlerinde uýgunlaşmagy maksat edýän hereket, we şahsyýeti, topary ýa-da başga bir umumylygy has uly birleşmä ýa-da ulgama goşmaklygy göz önünde tutýan birleşdiriji hereket.

Taryh we adamlaryň sosial gatnaşyklary hereketden üznüklilikde bolup bilmeýär. Sosial barlagyň esasy bolan tejribeleýin hereket adamlaryň täze sosial hile eýe edýär. Jemgyýetçilik gatnaşyklaryny döredýär. Ol sosial-ykdysady ulgamy täzedan döretme-giň, saklamaklygyň we ösdürmekligiň hökmany obýektiw şerti bolýar.

Bir tarapdan, hereket adamlaryň erkine we aňyna bagly bolmadyk kanunlaryň we kanunalaýyklar bilen amal edilýär, ikinji tarapdan, ony ýerine ýetirmeklige jemgyýetdäki eýeleýän sosial orny, bilimi we ukypalary esasynda ony amal etmeklik ýoluny we usulyny saýlan adamlar gatnaşýarlar.

Hereket subýektiň işewürligini häsiýetlendirýär. Onuň bölekleri bolup;

- 1) ozalky hereketiň netijesi, toplanan tejribe we bilim bilen şertlendirilen zatlylyk;
- 2) maksada-laýyklyklyk;
- 3) onuň görünýän obýektini özgertmeklik
- 4) ozal bolmadyk täze obýekti döretmek çykyş edýärler.

Her bir hereket dört sany: obýektiw göz önünde tutýan (gerekliklikler we bähbitler); subýektiw-sazlaşgyrjy; ýerine ýetiriji (öňe sürilen maksady amal etmeklik üçin ýerine ýetirilýän çäreleriň jemi); obýektiw netijeleýin (hereketiň netijeleri) özara bag-lanşykly aşaky ulgamlary öz içine alýar.

Sosial-taryhy determinizmiň iki görnüşü. Adamlaryň hereketiniň we özüni alyp barşynyň determinlemekligi iki görnüşe eýe bolup bilýär. Birinjiden, bu sosial hadysanyň beýleki hadysa bilen berk determinlenmegi, mysal üçin, ykdysady gatnaşyklaryň öndüriji güýçler, raýat jemgyýetiň düzüminiň-ykdysady gatnaşyklar we başg bilen getermelmegi. Hawa, jemgyýetiň görkezilen sosial-ykdysady ösüşiniň kanunalaýyklyklary adamlaryň hereketiniň üsti bilen amal edilýär. Ýöne, bu ýerde bir ýagdaýa geçmeklik hereketli kanunlaryň sebäbi bilen kesgitlenýänliginiň determenlenýänligi öňe çykaýar.

Ikinjiden, determinizim düşünjesi aýratyn obýekte däl-de, bütün obýektiň toparyna häsiýetli bolan käbir hilleriň häsiýetnamasyna degişli bolýar. Onda-da bu obýektleriň toparynyň özlerini alyp barşynyň manysy we häsiýeti tötänleýin däl-de, berlen obýektleň ulgamyna goşulan şerleň, häsiýetleň we hilleriň kesgitli ulgamynyň determinlenmegi hökmünde garalýar.

Mysal üçin, ösüşin çeşmesi hökmünde berlen obýektleň toparynyň ulgamlaryň hilleri, olaryň guramaçylygy, düzümi we başg. çykyş edip bilýärler.

Berilen obýektleň özüni alyp barşynyň manysy we häsiýeti öz gezeginde, oňa degişlilikde daşarky obýektiw we subýektiw täsirleriň we belli bir şertlerde olaryň özara çalyşyp gelmegine bagly bolýar.

Sosial-taryhy determinizmiň esasy aýratynlygy hereketiň subýekti bolup çykyş edýän adamlaryň onuň obýekti bolýanlygyndadyr. Şeýlelikde, sosial kanunlar goý, ol dinamini ýa-da statiki kanunlary, bolsun olar jemgyýeti döredýän adamlaryň tejribeleýin hereketiniň kanunlary, olaryň öz hereketleriniň kanunlary bolýarlar.

Diýmek, deterministik garaýşa görä jemgyýetiň bölekleriniň biri-biri bilen baglan-şygynyň kesgitleýji güýji bolup sebäpli-netijeli baglanyşyk çykyş edýär.

Marksizm şu baglanşyklary häsiýetlendirende jemgyýetiň ähli bölekleriniň onuň ykdysady ulgamyna baglydygyny görkezýär. Hawa, bu ýerde bu baglanyşygyň ýöntem görnüşde bolmaýanlygy belenilýär.

Wezipelilik. Sosiologiýada deterministik ýörelge wezipeleýin ýörelge bölek baýlaşdyrylýar. Jemgyýet organiki ulgamdan bitewi ulgama geçen ýagdaýynda hakykatdan-da ulgamlaýyn häsiýete eýe bolýar. Organiki ulgamyň ösüşi bölünüşmäniň dürli-dürlilige eýe bolmaklygy bilen bagly bolýar. Şol bölünüşigiň esasynda täze wezipeler kemala gelýärler. Jemgyýetçilik ulgamynda şu hili bölünüşik ilki bilen zähmet bölünüşigi bilen bagly bolýar.

Sosiologiýa ylmynda wezipelilik pikiri inlis-amerikan sosiologik mekdebine häsiýetli bolýar. Ýokarda belenilişi ýaly, onuň esasy başlangyçlary G.Spenser tarapyndan kesgitlenýär. Soňra olar sosiologlar R.Merton we T. Tarsons tarapyndan döredijilikli ösdürilýär.

Spensoryň wezipeleýin çemeleşmesiniň ýörelgeleri:

- 1) Jemgyýet köp böleklerden ybarat bitewi ulgam bolýar.
- 2) Onuň her bir bölegi diňe bitewiligiň çäginde hereket edip bilýär. Olar bu ýerde takyk, kesgitlenen wezipeleri ýerine ýetirýärler.
- 3) Bölekleriň wezipeleri jemgyýetiň haýsy hem bolsa bir gerekliligini ýerine ýetirmek bilen bagly;
- 4) Her bölegiň belli wezipäni ýerine ýetirip bilmese beýleki böleklere onuň öwezini dolmak ýeňil bolmaýar.
- 5) Spensoryň sosial gözegçilik ýörelgesi. Sosial gözegçilik dirileriň we ölüleriň önündäki „gorky“ esasynda saklanýar. Bu ýerde esasy mesele bilelikde kabul edilen gymmatlyklar bilen ylalaşmakda bolýar.

G.Spensoryň sosiologiýa ylmyndaky ýörelgeleri soňra R.Merton tarapyndan döredijilikli baýlaşdyrylýar. Ol şu aşakdaky goşmaçalary girizýär;

- 1) Her bir hadysanyň dürli wezipesi bolşy kimin, şol bir wezipe dürli hadysalar tarapyndan ýerine ýetirilip bilner.
- 2) Ulgamda wezipäniň bölünmegi (pozulmagy) hem mümkin. Bölek bir ulgama degişlilikde wezipeleýin çykyş etse, beýlekä degişlilikde wezipäni pozujy häsiýete eýe bolýar
- 3) Aýdyň we gizlin (latent) wezipeleriň biri-birinden tapawutlylygy. Bu ýerde aýdyň-önünden göz önünde tutulan wezipe. Gizlin-ozalky nete degişli däl wezipe.

T. Parsons wezipeleýin taglymaty ösdürip, jemgyýetçilik ulgamyň iki gözükmä eýe bolýandygyny belleyär.

- 1) Daşky-içerki gözükmä. Bu ýagdaý ulgamyň ýa daşky gurşawyň ýa-da özüniň içerki meselelerine gözükýänligi bilen bagly.
- 2) Gurallaýyn-konstruktorlyk gözükmesi. Bu häzirki pursatda uzakmöhletleýin wezipelere gözükmä bilen bagly.

Her bir ulgamda dört: uýgunlaşma maksada ýetmek, birleşmek we düzümi täzeden döretmek wezipeleri ýerine ýetirilýär. Onda-da şu wezipeler dürli bölekler tarapyndan ýerine ýetirilýär. Uýgunlaşma-ykdysady ulgam tarapyndan. Maksada ýetmek-syýasy ulgam tarapyndan. Birleşmek-hukuk ulgamy tarapyndan. Düzümi täzeden döretmek-nanç ahlak ulgamy we sosializasinlaşmak tarapyndan ýerine ýetirilýär.

Megasosiologiýa, makrososiologiýa we mikrososiologiýa.

Mikirososiologiýa jemgyýetiň ösüşi bilen baglansykly düýpli kanunalaýyklyklary beýan edýän taglymatlar: jemgyýetçilik ulgamynyň esasy bölekleriniň özara täsiri, topara gatnaşyklar we düýpli özgerişler ;

Makrososiologiýa- takyk sosial hadysalaryň döremegine we ösmegine täsir edýän şahsara gatnaşyklary, kiçi toparlary, toparlaýyn öziňi alyp barşyňy beýan edýän taglymatlar.

Şu iki çemeleşmäniň arasyndaky tapawudy düşündirmeklik üçin, olaryň esasy düşünjelerini deňeşdirmek gerek-jemgyýet-topar, häkimýet liderlik, kada-steoretip we başg.

Makrososiologiýa we mikrososiologiýa jemgyýet nähili ýaşaýar, haýsy kanunlaryň esasynda ösýärler we onuň içinde biri-biri bilen birleşen adamlar nähili ýaşaýarlar we beýlekilere olar umuman bütün jemgyýete nähili täsir edýärler diýen soraglary degişlilikde öwrenýärler.

4-nji tema. Sosial struktura

Sosial struktura düşünjesi. Strukturaly sosial düzüm bu sosial ulgamda bölekleriň biri-biri bilen berk baglansygy bolýar. Sosial düzümiň esasy bölekleri bolup jemgyýetde belli bir orun (status) tutýar we takyk wezipe ýerine ýetirýän (sosial rollary) adamlar, şol adamlaryň öz status häsiýetlerine görä toparlara birikmegi, sosial-territorial, etniki we beýleki birleşmeler.

Sosial düzüm jemgyýetiň obýektiw birleşmelere (synplar, toparlar, gatlaklar, sosial edaralar we başg.) bölünýänligini hem-de adamlaryň bu ýerde biri-birine degişlilikde dürli orun eýeleýändiglerini görkezýär.

„Sosial düzüm (struktura)“ giň we dar manyda ulanylýar. Giň manyda sosial düzüm-bu umuman jemgyýetiň gurluşy bolup, onuň bölekleriniň arasyndaky baglansyk ulgamy bolýar. Sosial düzüm bu hili garaýyş sosial birleşmeleriň ähli görnüşlerini we olaryň gatnaşyklaryny görkezýär.

Dar manyda „Sosial düzüm“ düşünjesi sosial-synp we sosial-topar birleşmelerine degişlilikde ulanylýar. Şu manyda sosial düzüm özara täsirdäki synplaryň sosial gatlaklaryň we toparlaryň jemi bolýar.

Sosiologiýa ylymynda jemgyýetiň sosial düzümini dürli garaýyşlar esasynda öwrenilýärler. Eger marksizm ony synplaryň üsti bilen beýan etýän bolsa, marasistik däl sosiologiýa stratifikasiýa taglymaty esasynda öwrenilýär. Bir jemgyýetiň sosial düzümini onuň bölekleriniň üsti bilen derňemeklige çalşalyň.

Sosial toparlar. Ilkinji we olardan dörän sosial toparlar. Sosial düzümde sosial toparlaryň aýratyn orun eýeleýändigini göz önünde tutup, olary häsýetlendirmeklik üçin amerikan sosiology R. Mertonýň garaýyşlaryna ýüzleneliň. Ol sosial toparyň dört hili aýratynlygy ünsi çekýär.

- 1) Sosial toparyň belli bir giňişlikde we wagtyň dowamynda jeps we durnukly ýaşamagyny üpjün edýän özara täsir;
- 2) ýokary derejede jebisleşmeklige bolan ukyp;
- 3) düzümiň birmeňzeşligi, ýany topara girýän adamlaryň ählisine degişli häsýetli aýratynlyk;
- 4) düzüm bölegi hökmünde has giň birleşmä girmegi.

Sosial toparlary dürli görkezijiler esasynda tapawutlandyrýarlar. Toparlardaky baglansygyň görnüşi we olary düzýän agzalara görä uly we kiçi sosial toparlar bolýarlar.

Kiçi toparlar 2-den 15-e çenli agzany özüne birikdirýär. Onuň häsiýetli aýratynlygy: a) az sanly düzümi; b) agzalarynyň giňişlikde ýakynlygy; ç) uzakmöhletleýin ýaşaýşy; d) toparyň kadalarynyň, gymmatlyklarynyň we nusgalarynyň umumylygy; e) topara meýletin girilýänligi; j) agzalaryň hereketine formal däl gözegçilik.

Kiçi toparyň bir görnüşi ilkinji topar bolýar. Olaryň aýratynlykly tapawudy agzalarynyň gönümel şahsara gatnaşygy bolýar. Bu gatnaşyklar ýokary duýgulylyk bilen tapawutlanýar (maşgala, mekdep synpy, akademiki topar we başg.) Ikinji toparyň üsti bilen adamlaryň sosializasiýalaşmagy hakykata eýe bolmagy amal edilýär.

Ikinji sosial toparlar. Ony aralaryna örän gowşan duýgulaýyn gatnaşyklar bolan adamlar düzýärler. Olaryň özaratäsiri diňe kesgitli maksatlary gazanmaklyga gönükdirýär. Bu ýerde adamlaryň aýratyn häsiýetleri däl-de, olaryň öz wezipelerini ýerine ýetirişi bahalanylýar. Şonuň üçin olaryň esasy görnüşleri belli maksatlary gazanmaklyk üçin döredilýän uly toparlar-guramalar (syýasy, önümçilik, dini we başg.) bolýarlar.

Sosial topar diýip atlandyrylýan adaty sosial birleşmeleriň birnäçe görnüşleri bar. Bir ýagdaýda „topar“ diýen düşünje fiziki taýdan bir görnüşde bolan adamlaryň birikmesini aňladýar. Mysal üçin, erkekler, mekdep uçurumlary, geologlar we başg.

Sosial umumylyklar we olaryň alamatlary. Sosial umumylyk hakykatda bar bolan, emperiki taýdan belläp bolýan adamlaryň birleşmesi. ol belli bir derejedäki dykzlygy bilen tapawutlanyp, sosial hereketiň subýekiti bolup çykyş edýär.

Sosial birleşme bu ýerde:

- 1) alymlar tarapyndan kesgitlenen hyýaly birleşme däl-de hakykat ýüzünde bar bolan birleşme bolýar. Olaryň barlygy emperiki taýdan belläp we barlap bolýar.
- 2) adamlaryň, sosial toparlaryň ýa-da beýleki sosial döretmeleriň ýönekeý jemi däl-de bitewilik bolýar. Ol bitewi ulgama häsiýetli bitewlik bolup çykyş edýär.
- 3) Özara täsirli subýekt bolýar. Sosial birleşmeleriň kemala gelmegi, hereket etmegi oý-pikir baglanşyklaryň sosial özaratäsiriň we gatnaşyklaryň esasynda mümkin bolýar.

Sosial edaralar (institutlar). (lat. Institutum-döretmek, goýulmak)-adamlaryň bilelikdäki hereketini gurnamaklyk üçin taryhy taýdan dörän birleşmäniň durnukly görnüşi.

„Sosial edara“ düşüňjesi dürli manylarda ulanylýar maşgala, bilim, saglygy goraýyş edaralary, döwlet edara we beýlekiler. Esasan bu düşünje jemgyýetçilik baglanşyklarynyň we gatnaşyklarynyň durnukly görnüşlerini häsiýetlendirmek bilen baglanýar.

Edaralaşmak prosesi birnäçe pursatlary öz içine alýar.

1. Sosial edaranyň döremekliginiň ilkinji şertli sosial gerekligiň bolmaklygydyr. Edaralar ol ýa-da beýleki sosial gereklilikleri kanagatlandyrmaklyga hyzmat edýärler. Mysal üçin, maşgala edarasy täze nesilleri öndürmeklik gerekligini kanagatlandyrýar. Ýokary mekdep-ýokary hünärli işgärleri taýarlamak. Jemgyýetçilik gerekliliginiň we olary kanagatlandyrmaklygy şertleriniň döremegi sosial edaranyň döremeginiň ilkinji pursaty bolýar;

2. Sosial edara sosial gatnaşyklaryň, özaratäsiriň we takyk adamlaryň, sosial toparlaryň we başg. gatnaşyklaryň esasynda döreyär. Öňe sürýän maksadyna görä sosial edara aýratynlaýyn häsiýetine we ulgamlaryň hiline eýe bolýar. Şeýlelikde, sosial edara öz ösüş logikasyna eýe bolan, özbaşdak jemgyýetçilik gurama bolup çykyş edýär. Ol gurnalan sosial ulgam bolup durlukly düzümi, bölekleriniň bileleşmegi we ýerine ýetirýän wezipesiniň ütgemekligi bilen häsiýetlendirilip biliner.

Bu nähili ulgam? onuň esasy bölekleri neneňsi? diýen soraglara jogap gözlenende ilki bilen onuň gymmatlyklaryň, kadalaryň we hereketleriň nusgasynyň ulgamy bolýanlygyny bellemeli. Şonuň üçin bu ulgam adamlaryň hereketleriniň meňzeşligini kepillendirýär. Ýöne bu ýerde sosial gymmatlyk bölekleriň bolmagy öz-özünden sosial edaranyň netijeli hereketini üpjün etmeýär. Onuň netijeli islemekligi üçin şol gymmatlyklaryň şahsyýetiň içki dünýäsiniň gymmatlyklaryna, onuň ynanjyna öwrülmeşi gerek.

Adamyň sosio-medeni başlangyçlary özleşdirmegi, olaryň esasynda şahsyýetiň gerekliliklerini, gymmatlyklarynyň kemala gelmeşi edaralaşmagyň ikinji şerti bolýar.

3. Edaralaşmagyň üçünji şerti sosial edaranyň gymmatlyklarynyň kemala gelmeşi bolýar.

Her bir edara diňe oňa häsiýetli wezipäni ýerine ýetirýär. Şol sosial wezipeleriň bileleşigini döredýär.

Sosial edaranyň wezipeleri:

1. Jemgyýetiň agzalaryny kemala getirmek.
2. Sosializasiýany amal etmek, ýagny jemgyýetde ýola goýulan hereketleriň adamlara geçirilmegi .
3. Ykdysady wezipeler. Öndürmek we bölmek.
4. Dolandyrmak we gözegçilik etmek.

Sosial edaralar adamlaryň hereketlerini sylaglamak we çäre görmek üsti bilen dolandyrylýar.

Jemgyýetçilik hadysalarynyň tiz geçýän, sosial üýtgemeleriň tizlenýän döwründe üýtgeýän jemgyýetçilik gereklilikleriň bada-bat degerli edaralaryň wezipelerinde öz şöhlelenmesini tapmazlygy mümkin. netijede olaryň hereketlerinde wezipeleriň pozulmagynyň ýüze çykmaklygy mümkin.

Manylaýyn nukdaýnazardan distunksiýa edaranyň hereketiniň maksadynyň anyk dälligi bilen aňladylýar. Bu ýerdäki kesgitsizlik edaranyň sosial ähmiýetiniň peselmegine getirýär.

Sosial edaranyň distunksiýasynyň aňladyşynyň bir görnüşi bolup, onuň hereketleriniň aýratyn adamlar bilen baglanmagy bolýar. Sosial edara kanunlaýyn hereket edýän mehanizim hökmünde işleýär. Bu ýerde her bir adam hereketleriň nusgasy we kadasy esasynda öz statusyna görä belli bir orun eýeleýär. Sosial edaranyň aýratyn adamlar bilen baglanmagy onuň obýektiv gereklilikler we maksatlar esasynda hereket etmeýänligini görkezýär. Ol indi öz wezipelerini aýratyn adamyň bähbitlerine boýun edýär. Bu bolsa näsurlýurlara getirýär.

Sosial guramalar we olaryň tipleri. Sosial edaralar sosial guramalar bilen baglanyşykda bolýarlar. Şol sebäpli sosial guramalara sosial edaralaryň bir görnüşi hem diýýärler. „Gurama“ düşüňjesi örän giň manyda dürli ugurlarda ulanylýar: kibernetikada, biologiýada, tehniki bilimlerde düzgünleşdirmegiň görnüşi bolup çykyş edýär.

Belgiýaly alym A.Prigožiniň sosial guramany häsiýetlendirishi:

1. Olar maksatlaýyn tebigata eýe bolýarlar. Sebäbi, belli bir maksat üçin döredilýär we şol maksady gazanmak bilen baglanylýar. Bu bolsa guramanyň adamlaryň hereketlerini birikdirmek we kadalaşdyrmak ýerine ýetirýänligini aňladýar.

2. Maksada ýetmek üçin guramanyň agzalary rollar we statuslar boýunça bölümlere bölünýärler. Diýmek, sosial gurama oňa girýän agzalaryň ýerine ýetirýän sosial rollarynyň we bu ýerde tutýan orunlarynyň çylşyrymly arabaglanşyk ulgamyny döretýärler. Sosial gurama adama şol ýerdäki ornuna we statusuna öz gerekliliklerini kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýär.

3. Gurama zähmet bölünişigi, özüniň ýerine ýetirýän wezipesine görä hünärlere bölünmeklik esasynda ýüze çykyar. Bu ýerde gorizontal we wertikal (terarihiki-aşakly - ýokarly) baglanşyklar bolýarlar.

4. Guramada dolandyryjy we dolandyryan ulgamlar bolýarlar. Dolandyryjy ulgamyň gerekligi –guramany sazlaşdyrmak bilen bagly bolýar. Guramanyň ierarhiki gurluşy şu maksady gazanmaklyga kömek berýär.

5. Dolandyryjy ulgamlar guramanyň işine gözegçilik etmeklik üçin özüniň ýörite dolandyryjy serişdelerini döredýärler. Olaryň hataryna guramanyň içerki kadalary (edaralaşdyryjy kadalary) wajyp orun tutýarlar. Bu kadalar aýratyn, ýörite ygtybarly edaralar bilen bagly bolýarlar.

Şu dört şertiň esasynda berk guramaçylyk düzgüni ýüze çykyar. Bu düzgün gatnaşyklary, özara täsiri we baglanyşyklary sazlaşdyryan maksatlaryň we kadalaryň durnukly ulgamy bolýar.

6. Sosial guramalar bitewi sosial ulgam bolup çykyş edýärler. Bitewilik guramaçylyk täsiri sebäpli öz böleklerinden uly bolýar.

Guramaçylyk täsiri gurama girýän bölekleriň aýratyn hereketleriniň jeminiň artmaklygy, goşmaça kuwwatyň sinergiýanyň döremekligi bolýar. Bu täsir nämeleriň goşulmagy bolýar? A.Prigožin onuň hataryna:

1. Gurama öz köp agzalarynyň hereketlerini birikdirýär. Ýönekeý köpçülik bir wagtydaky hereket kuwwatyň artmagyna getirýär.

2. Birleşmäniň bölekleri oňa birigip başga häsiýete eýe bolýar: olar ýöriteleşdirilen görnüşe geçýärler, diýmek hereketleri bir ugra gönükdirýärler. Ýöriteleşme we bir ugra gönükdirme goşmaça energiýany döredýär.

Nemes alymy M.Weber formal guramalaryň aýratynlyklaryny yzygiderli derňäpdir. Bu ýerde guramanyň agzalarynyň hereketleri formalaşdyrylýar. Bu iş zahmet bölünüşmegi esasynda gazanylýar. Weber guramanyň işinde býurokratiýanyň aýratyn ornuny açyp görkezýär. Bu ýerde dolandyryjy kadalar ylmyň esasynda işlenip düzülýär.

Býurokratiýanyň esasy artykmaçlygy, Weberiň pikiriçe, ýokary ykdysady-hojalyk netijeliligi bilen bagly: takyklyk, çaltlyk, bilim, dolandyryşyň kämilleşmegi, gullyk gizlinligi, ýeke-täk ýolbaşçylyk, öz ýeriňi bilmeklik (subordinasiýa), çaknyşygy çäklemeklik mümkinçiligi we tygşylylyk. Şular guramany býurokratiýanyň üsti bilen dolandyrmaklygyň artykmaçlygy bolýar. Kemçilik bolsa galyplaýyn hereket, gerek bolan çetýeligiň ýetmeýänligi M.Weber bu kemçilikleri aradan aýyrmaklygyň işläp düzüp bolar diýen ýörelgeden ugur alypdyr.

5-nji tema. Sosial stratifikasiýa. Sosial stratifikasiýanyň tipleri

Sosial stratifikasiýanyň düşünjesiniň düýp mazmuny. Stratalaryň jemgyýetde ýerleşşi. Jemgyýetleriň ähli görnüşine deňsizlik häsiýetlidir. Jemgyýetde bar bolan deňsizlik görnüşlerini beýan etmeklik üçin sosiologiýada „sosial stratifikasiýa“ düşünjesi ulanylýar. Umuman, stratifikasiýa dürli adam toparlarynyň arasynda bar bolan deňsizligi düşündirýän taglymat hökmünde kesgitlese bolar. Bu ýerde „strata“ (lat. strata - düşek, gatlak) düşünjesi gatlak diýen manyny aňladýar.

Jemgyýeti ierarhiki düzümlü stratalar görnüşinde göz önüne getirse bolar. Ýeňilliklerden peýdalanýan adamlaryň stratalary ierarhiki düzümiň iň ýokarsynda ýerleşse, iň az ýeňilliklerden peýdalanýan adamlaryň stratalary onuň esasynda ýerleşýärler. Stratifikasiýa ulgamyň esasy bolup gatlaklar, synplar we sosial toparlar çykyş

edýärler. Sosial stratifikasiýa taglymatynyň tarapdary sosial gatlaklar bölünmekligiň esasynda deň bolmadyk girdeýjileriň we mümkinçilikleriň ýatanlygyny görkezýärler.

Geçen sapakda bir jemgyýetiň sosial düzüminiň dürli sosial böleklerden, gatlaklardan durýanlygyny açyp görkezipdir. Şol düzümiň many-mazmunyny düşündürmeklik üçin Sosiologiýa ylmynda köpsanly taglymatlaryň ulanylýandygy bilmeklik gerek. Sosiologiýa ylmyň taryhynda olaryň ilkinjileriniň biri marksistik taglymat bolýar.

Marksistik sosiologiýada esasy orun jemgyýetiň sosial-synpy düzümine berilýär. Şu ugura laýyklykda jemgyýetiň sosial-synpy düzümini üç esasy bölekleriň: synplaryň, jemgyýetçilik gatlaklaryň we sosial toparlaryň özara täsiri bolup çykyş edýär. Sosial düzümiň merkezi bu ýerde synplar bolýarlar. Jemgyýetde synplaryň barlygyny XIX asyryň başynda marksizmden öň hem belläpdirler. Bu düşünjani taryhçylary F.Gizo, O.Týeri we iňlis hem-de fransuz syýasy ykdysadyýetçileri A.Smit we D.Rikardo yzgiderli ulanypdyrlar. Ýöne synplar baradaky taglymat marksizmde has ösdürilýär. K.Marks we F.Engels synplaryň ýüze çykmagyny ykdysady sebäpler bilen düşündirýärler. Olar jemgyýetiň synplara bölünmegini zähmet bölünşiginiň we hususy eýeçiligiň döremeginiň netijesi bolýar diýip belleýär.

W.Lenin synpy taglymaty ösdürip, synplara kesgitleme berýär we onuň esasy alamatlaryny görkezýär. Olar jemgyýetçilik önümçiligiň kesgitli taryhy ulgamdaky orny, önümçilik serişdelerine gatnaşygy (köp derejede kanuny esasyda kesgitlenen we berkidilen), zähmet jemgyýetçilik taýdan gurnamakdaky orny, diýen jemgyýetçilik baýlykdan alynýan paýyň alynýş usuly we möçberi bilen tapawutlanýarlar. Şeýlelikde, Leniniň kesgitlemesinden, synplaryň esasy alamaty önümçilik serişdelerine gatnaşygy bolýar. Eýeçilik gatnaşyklary, önümçilik serişdelerine gatnaşyklar (eýe bolanlyk ýa-da eýe bolmazlyk) synplaryň zähmet bölünşigindäki (dolandyryjylar we dolandyryýanlar), häkimiýetdäki, (agalyk ediji we bagly) ornuny, olaryň durmuş ýagdaýyny (baýlar we garyplar) kesgitleýärler. synpy göreş jemgyýetiň hereketlendiriji güji bolýar.

Marksizm synplary esaslara we esasy dällere bölýär. Olardan başga hem jemgyýetiň düzümine sosial gatlaklar hem bolýarlar. Sosial gatlaklar - aralyk, önümçilik serişdelerine gatnaşygy aýdyň däl diýmek, synpy alamatlara eýe bolmadyk jemgyýetçilik topar bolýar.

M.Weber K.Marksdan tapawutlylykda synplary filosofik düşündirişden el çekip, bu düşünjaniň manysyny ykdysady giňişlige geçirýär. Synpy gatnaşyklary sazlaşmagyň esasy, Weberiň pikiriçe, eýeçilik-onuň barlygy ýa-da ýoklygy bolýar. Ýöne çetki eýeüileriň synplary bilen işçi synpyň arasynda Weber orta synpy tapýar. Bu mesele boýunça belli sosiologlar R.Darendort we E.Giddens hem öz pikirini öňe sürýärler.

Sosial synplarda XX asyryň günbatar sosiologiýasynda we politologiýasynda çemeleşmeleriň dürlüligine garamazdan bir umumylyk hem görünýär. Bu ýerde synplary bölünmekligiň esasy şerti bolup: adamlaryň önümçilik serişdelerine gatnaşygy, bazar şertlerinde baýlyklara eýe bolmaklygyň häsýetleri bolýar. Şol esasyda ýokary synpy (jemgyýetiň ykdysady baýlyklarynyň eýeleri), aşaky synpy (senagatdaky hakyna tutma işçiler) we orta synpy (ýa-da orta synplary) tapawutlandyrýarlar. XX asyryň II ýarymynda soňky synp baradaky düşünje takyklyklyp, onuň sany boýunça ösüp beýleki synplaryň ikisiniň jeminde hem artýanlygy, onuň içinde ierarhiki bölünşigiň güjeýänligi bellenilýär.

Jemgyýetiň sosial düzümini has takyk öwrenmeklik üçin „synp“ düşüňjesinden daşgary, ýokarda bellenşi ýaly „strata“ ýa-da gatlak düşüňjesi ulanylýar. Strata özüniň status ornunyň belli bir umumy häsýeti bilen meňzeş, özlerni biri-birine ýakyn duýýan köpsanly adamlary öz içine alýar. Adamlary strata birikdirýän umumy häsýetler bolup-önümçilik, syýasy, sosial-demografiki, medeni we başg. aýratynlyklar çykyş edip bilýärler. Şeýlelikde

jemgyýeti öwrenji ilaty dürli wajyp, ikinji derejeli, hat-da öz ähmiýetli ölçegler bilen deňemeklige mümkinçilik alýar. Netijede, dürli synplara degişli, haýsy hem bolsa bir ölçeg bilen, mysal üçin, bilimine göre, tapawutlandyryan adamlaryň bir stratada bolmaklary mümkin. Bu ýerdäki ýagdaýy şertleýin şeýle göz önüne getirse bolar: eger synpy jemgyýetiň ýokary-aşaky bölünüşigi düzyän bolsa stratany bir ýa-da birnäçe synplaryň wekillerine häsýetli bolsa kesişyän ýa-da gorizantal ölçegler bilen tapawutlandyrylar.

Şol bir wagtda hem strataky tapawutlandyrmaklyk üçin her bir ölçegiň däl-de, eýsem, statuslaýyn, ýagny garalyan jemgyýetde derejeleýin häsýete eýe bolan-“aşak-ýokary”, “gowy-erbet”, “oňaly-oňaysyz” ölçegler çykyş edýärler.

Jemgyýetde stratifikasiýa degişli bolmadyk köpsanly sosial toparlar bar. Bu ýerde “sosial topar” düşüňjesi “sosial gatlak” düşüňjesine garanda kän kesgitlemeler bolýar. Kähalatlarda „gatlak“ düşüňjesiniň derejine „topar“ düşüňjesine duş gelse bolýar. Ýöne kä birleşmäni gatlak görnüşinde kesgitlep bolmaýar. Diýeli, maşgala häsýetli kiçi sosial topar bolýar. Ýöne derňewde ýokary girdejili (ýa-da pes girdejili) maşgalalar gatlak görnüşinde bellenip biliner. Strata takyk halkadaky adamlaryň ýa-da jemgyýetiň göz önüne getirmesinde aýratyn ähmiýete eýe bolan häsýetler bilen tapawutlandyrylar. Bu häsýetler şahsy özleşdirmelerden geçip sosial kadalar bilen kesgitlenýärler we umumy ylalaşyk esasynda saklanýlar.

Sosial status we sosial rol. „Status“ düşüňjesiniň ähmiýeti. Status düşüňjesiniň ähmiýetleri (ýa-da derejede) stratifikasiýany derňemekde ýokary bolýar. Ol stratalaryň bolmakda bahalamaklyk faktorynyň uly ähmiýete eýe bolýanlygyny görkezýär. Bu ýerde bahalaýjy faktorlar bolup: adamy ol ýa-da beýleki ýagdaýda özüni alyp barşy, onuň haýsy hem bolsa bir zada gatnaşygy, oňa özüni we beýlekileri derejelemek üçin kömek berýänlik ölçeglerine esaslanýan ýörelgeleri ýöne derejeleýin adam üçin „aşak“ ýa-da „ýokary“ derejeleri kesgitlemeklik üçin ulanyan ölçegleri elmydama aýdyň bolmaýar. Derejeleri kesgitlemeklik netijeli oýlanmalarada ýa-da öz-özünden döreyän garaýyşlara hem esaslanyp bilner. Olaryň ikisinde hem bahalanýan zadyň ähmiýetlidigine düşüňmeklik bolup geçýär, ýagny bahalaýan adam ol ýa-da beýleki adamy bahalamagyň ölçeglerini özleşdirip degişli baha bermeklik ukyply bolýar.

Bu ýerde bahalamak barada gürriň edilende bahalamagyň absolýut däl-de, otnositel bolup bilýändigini göz önünde tutmaly. Jemgyýetde elmydama bahalamagyň dürli ölçegleri bolýar. Adam haýsy hem bolsa bir zady ýa-da başga adamy bahalanda olaryň örän çylşyrymly baglanyşygyndan ugur alýar. Käbir halatlarda onuň özüniň ýalňyşmagy ýa-da ozalky ölçeglerden ýüz owürmegi mümkin.

Şeýlelikde, synpdan tapawutlylykda stratalar ölçäp ýa-da meňzedip bolýan arassa ykdysady ýa-da önümçilik-hünär häsýetler bilen däl-de, medeni-psihologik häsýetler bilen kesgitlenýärler. Bu häsýetler, bilşimiz ýaly, aýratyn adamyň özüni alyp barşynda we aňynda amal edilýär. Şol sebäpli sosial gatlaklanmany sosiomedeni gatlanma diýilse dogry bolar. Onda sosial we medeni taraplar berk garyşýarlar stratifikasiýanyň medeni ähmiýetini sosial äheňden has kyn aýyryp bolýar.

Synp we strata kesgitlenende ýene bir tapawutly tarapy göz önüne tutmaly. Bu tapawutlary jemläp: synplar önümçilik serişdelerine gatnaşyklary, jemgyýetiň baýlyklaryna degişli bolmaklary bilen tapawutlanýlar. Strata bolsa baýlyklary ulanyşlarynyň möçberi we görnüşleri, status ornuny täzedan döredip bilýänligi bilen tapawutlanýlar. Status her bir ol ýa-da beýleki strata goşuljak bolýan adamyň degişli bolan özara täsirleň kesgitli garaýyşlaryna we çäklemelerine jogap berip bilmekligini göz

öňünde tutýar. Bu garaşmaklar we çäklendirmeler durmuşyň dürli taraplaryna degişli bolup, dürli rollar ýerne ýetirmiklige degişli bolýar. Düzüm ýa-da olar adamyň özüni alyp barşy, maşgala durmuşy, azat wagtyny geçirişi, dostluk gatnaşlary we başg. bilen bagly bolýar.

Ýokarda getirilen derňew çuzuwna görä dürli stratalaryň yzygiderliligi haýsy hem bolsa bir görkeziji boýunça kesgitlenýär. Ýöne, hakykatda her bir adamyň jemgyýetdäki orny köp sanly görkezijiler bilen kesgitlenýär. Adamlar, bir tarapdan, öz ukypalaryna we mümkinçiliklerine görä, ikinji tarapdan, we sosial rollaryň, hereketiň dürli görnüşleriniň alýan ähmiýetine görä „ýokary“ ýa-da „aşak“ derejelere degişli bolýarlar. Şeýlelikde adamyň ýa-da toparyň status ornuny birmanlyly görünüşde kesgitläp bolmaýar.

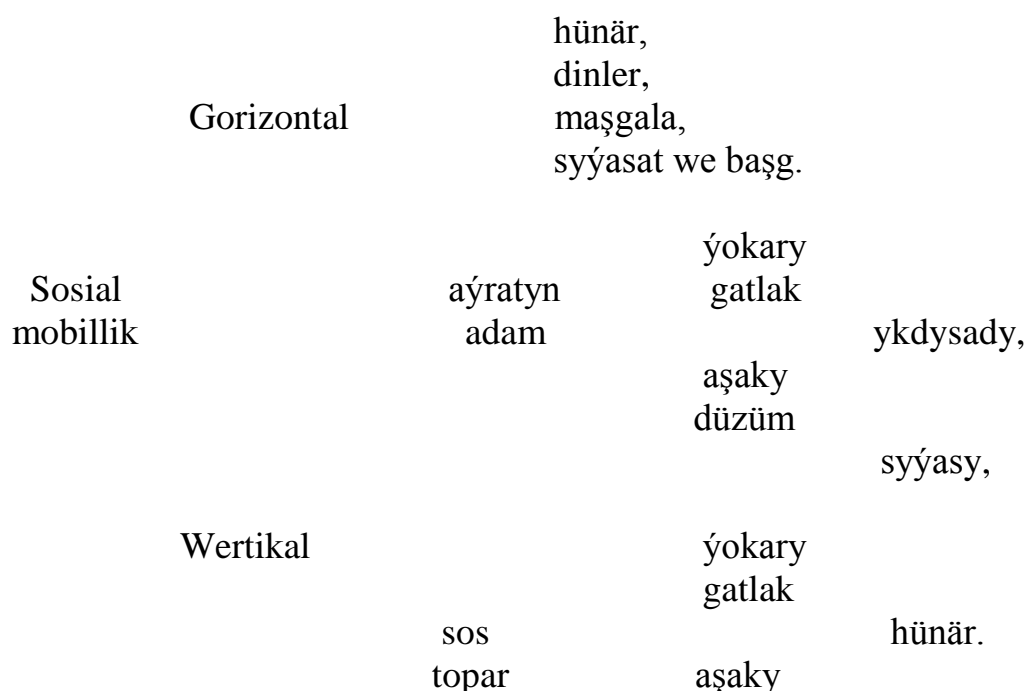
Eger häzirki özgerýän türkmen jemgyýetinde stratifikasiýa garalanda onuň oňa özboluşlylygyna bellemeklik gerek. Bu ýerde adamlar täze statuslar we orunlara eýe bolýarlar. Bu meselä biz „Türkmenistanda täze Galkynyş eýýamyny“ okuw dersini öwrenenimizde gaýdyp geleris.

Sosial mobillik we onuň görnüşleri. Marginallaýyn gatlaklar. Sosial polýarlaşma. Sosial piramida. Ähli jemgyýetlerde zehinli adamlar bolýarlar. Adamlaryň işewirligine, sosial hereketine päsgelçilik bolmadyk ýagdaýynda sosial mobillige esas bolýar. Ýöne jemgyýetde şindi aňlanylmadyk baglanşyklar, özara täsirler bolýanlygy şonuň ýaly-da çäkli bähbitleriň öňe sürülmegi zerarly gatlaklaryň, synplaryň arasynda päsgelçilik hem döreýär.

Her bir synp, sosial topar öz submedeniýetine deň öz nesline eýe etmeklik maksady bilen, olary şol submedeniýete sosializasiýaşdyrýarlar. Şeýlelikde, jemgyýetde başlangyç mümkinçilikleriň deňsizligi döreýär. Sosial hereket garşylyksyz geçmeýär.

Adamyň ýa-da sosial toparyň hereketi ähli hereketleri sosial mobilligi öz içine alýar. Belli amerikan-rus sosiology P.Sorokin: „Sosial mobillik adamyň ýa-da sosial obýektiň, ýa-da gymmatlygyň ýerleşen bir sosial ýerinden beýleki ýere geçmegi bolýar“ diýip belleýär. Ol sosial mobilligiň gorizental we wertikal görnüşlerini tapawutlandyrýar.

Görizental mobillik adamyň şol bir derejede bir ýerden başga bir ýere geçmegi (käriň ütgemek, mysal üçin) wertikal mobillik adamyň ýa-da sosial toparyň bir gatlakdan beýleki bir gatlagga geçmegi.

düzüm

Bu ýerde ýokary galmaklyk üçin aýratyn itergi gerek bolýar. Üstünligi gaznmaklyga aýratyn yhlas üstünligi gazanmak köp zada bagly bolýar, mysal üçin jemgyýetdäki ýagdaýa aşaky gatlakdaky adam ýokarky gatлага geçmeklik üçin toparlaryň ýa-da gatklaryň arasyndaky päsgelçilikleri ýeňip geçmeli bolýar.

Ýokary gatlak

adam
aşaky gatlak

Bu ýerde adama güýç, kuwwat, başarjaňlyk, ylym-bilim gerek.

Sosiologiýada mobilligi (hereketiligi) häsýetlendirmeklik üçin „mobilligiň tizligi“ diýen düşünje ulanylýar. Ol iki görnüşde bolup bilýär. „Wertikal sosial hereket“ ýa-da adamyň öz hereketiniň netijesinde geçýän stratalarynyň sany. „mobilligiň intensiwligi“ – öz sosial ýerleşişini üýtgedýän adamlaryň sany.

Jemgyýetde düpli özgerişleriň geçýän döwründe oňaly mobillilik (hereketlilik) bilen bir hatarda herekesizlik hem bolup biler. Hereketsizlik netijesinde marginallaýyn ýataklaryň hem döremegi mümkin. „Marginal“ sözi syýasy ylymlarda 1972-nji ýyldan ulanylyp başlanýar.

Marginal diýip jemgyýet inkärlenen, ýa-da jemgyýeti özleri inkärleýän adamlara aýdylýar. Marginallyk öbaşdaklyk (awtonomlyk) ýagdaýy däl-de, jemgyýet bile dawaly bolmaklyk ýagdaýydyr. Ol bar bolan jemgyýetçilik gurluşy bilen özboluşly gatnaşyga girmek bolýar.

Marginallyga iki ýol bilen:

- adaty baglanşyklaryň ählisini bes edip öz dünýäni gurnamak esasynda,
- kem-kemden kanunçylyk çäklerden daşary gysylýp çykarmak esasynda geçmegi mümkin.

Eger XX asyryň ikinji ýarymynda mariginallygyň obrazy ilki tebigata ýakynlaşmak, täze durmuşy gözlemek (hilli) bolan bolsa soňra bu obraz üýtgeýär. Işsizlik we ykdysady çökgünlik adamlary köçä çykarýar, dartgynlyk artýar. Marginallaşma has hem käbir ýurtlarda başga ýurtlardan gelen hakyna tutma işçileriň durmuşunda aýdyň görünýär.

6-njy tema. Etnososiologiýa

Etnososiologiýanyň predmeti we onuň ösüş ugurlary. Etnosyň alamatlary. Etnososiologiýa etnosyň, etnosara gatnaşyklaryň manysyny, ösüşini, kanunalaýyklyklaryny öwrenýän sosiologiýanyň pudagy bolýar. Etnososiologiýa hususy etniki we durmuşy meseleleriň baglanşygyna aýratyn orun berýär. Ol medeniýetiň we durmuşyň gymmatlyklaýyn gözükmeleriň sosial esaslaryny açyp görkezmeklige çalyşýar. Bu ugur şonuň ýaly-da şahsara milli gatnaşyklary hem öwrenýär.

Etniki özboluşlylygyň medenýetde we durmuşa has aýdyň ýüze çykýanlygy hem-de ilki bilen maşgalada döreýänligi sebäpli, olar bilen baglanyşykly meseleler etnososiologiýanyň hemişe üns merkezinde bolýar.

Etnos (grekçe-tire, halk) bilşimiz ýaly, tebigat bilen jemgyýetiň araçäginde ýerleşen adam birleşmesi bolýar. Adamlaryň ýaşayan tebigy şertleri etnosyň görnüşini kesgitleýärler. Şol bir wagtda hem etnosyň döremekliginde we ýaşamaklygynda sosial, medeni kanunlar hem uly orun eýeleýärler. Etnos diňe tebigy birleşme bolman, eýsem adamyň aňyna we psihologiýasyna-da degişli bolýar.

Etnos adamlaryň özüni alyp barşyny kesgitleýär. Her bir adamyň özüni alyp barşynda etniki aýratynlyk mese-mälim görünýär. Şonuň üçin etniki birleşmeler jemgyýetde wajyp orny eýeleýär.

Diýmek, etnos belli bir territoriýada taryhy taýdan kemala gelen adamlaryň durnukly birleşmesi bolýar. Onda adamlar toparyň medenýetiniň aýratyn taraplaryny we özboluşlylyklaryny, özleriniň psihiko-logiki gurluşyny we beýlekilerden tapawutly aýratynlyklaryny aňladýarlar. Etnosyň daşky aňlatma görnüşü bolup onuň ady (türkmen, rus, nemes we başg.) çykyş edýär.

Etnosyň kemala gelmeginiň tebigy başlangyjy bolup territoriýa umumylyk çykyş edýär. Hut belli çäk adamlaryň pikir alyşmagynyň we birleşmeginiň esasy şerti bolýar. Ýöne etnos kemala gelenden soňra bu şert kesgitleýji häsiýete eýe bolmaýar. Ol ikinji derejeli sebäbe öwrülýär (ony bir jöhütleriň mysalynda görýäris)

Etnosy häsiýetlendirmekde dil örän wajyp orun eýeleýär. Ýöne ol hem aýgytlaýjy bolup bilmeýär. Mysal üçin, ABŞ-da amerikan etnosy ilki bilen hojalyk, syýasy baglanşyklaryň berkemegi esasynda kemala gelýär. Ýokarda bellenişi ýaly, etniki umumylykda ruhy medenýetiň bölekleri bolan ahlak-durmuş gymmatlyklary, ýaşayş kadalary, hem-de şolar bilen bagly aňyň we adamyň öňüni alyp barşynyň sosial-psihiki häsiýetleri wajyp orun tutýar.

Etniki umumylygyň döremeginde beýleki şertler bilen bir hatarda jyns we dini umumylyklaryň gabat gelmekligi hem wajyp. Din sosio-medeni we ruhy görnüş hökmünde ähli etnoslaryň kemala gelmegine uly täsir edipdir. Ol etnosy döredýän şertleriň içinde kesgitleýji häsiýete hem eýe bolup biler (mysal üçin: demirgazyk Irlandiýada katolik we proteston; Bosniýada we Gerso-gwiniýada musulman dinleri).

Etnos kemala gelenden soňra öz-özünden döreýär. Etniki birleşmede milli birleşme has jebis we täsirli birleşme bolýar. P.Sorokiniň pikirine görä, millet, köp wezipeli, aýratyn raýdaşlyga eýe bolan sosio-medeni topar bolýar. Bu topar adamlardan ybarat bolup,olar:

- a) bir döwletiň raýatlary bolýarlar;
- b) umumy ýa-da meňzeş dili we medeni gymmatlyklara eýe bolýarlar. Ol gymmatlyklar geçmişde şol adamlaryň we olaryň ozalky nesilleriniň umumy taryhynda döredilen bolýar;
- ç) özleriniň ýa-da öz ata-babalarynyň ýaşan bir territoriýasyny eýeleýärler.

P.Sorokiniň aýtmagyna göre, döwlet, dil, medeni we territorial birlik öz-özünden milleti döretmeýärler. Haçanda adam toparlary bir bitewi döwlete degişli bolup umumy dil we territoriýa bilen bagly bolanlarynda millet döreýär.

Millet we milli döwlet. Milletiň berkemeginde, onuň ýaşamagynda ruhy gymmatlyklar, milli aň aýratyn orna eýe bolýarlar. Milli aň milleti millet edýän ruhy-medeni gymmatlyklaryň jemi bolýar. Milletiň özeni bolsa onuň aňyýeti bolýar.

Milletiň ähli maddy we ruhy barlygy-dini, dini medenýeti, döwletliligi şol özüniň üstünde gurnalýar. Milli aň olaryň ählisini belli bir görnüşe we düzgüne getirýär.

Görşimiz ýaly, millet örän çylşyrymly etniki birleşme bolup onuň kemala gelmegi we ýaşayşy köp zatlar bagly bolýar.

Türkmenistanda milli döwletiniň kemala gelşiniň aýratynlyklary. Milli aň we taryhy hakyda. Türkmen milletiniň oguz ilinden döreýänligi barada köp sanly maglumatlar bar. Onuň kemala gelmegine ilki bilen Türkmenistan döwletiniň häzirki çäkleri esas bolupdyr diýen maglumaty Altyndepede, Goňurdepede, Änewde geçirilen gazylyş-arheologik barlaglaryň netijesini berýärler. Türkmen etnosynyň döremegi ýokarda görkezilen kanunalaýyklara doly gabat gelýär. Gadym döwürde onuň aňynda ýekehudaýlylyk pikiriň, ýeke-täk ynanjyň, ýeke-täk gymmatlygyň ýüze çykarylmany halkyň içki barlygyndaky akyl, beden hem köňül-kuwwatynyň peýda bolmagyna getirdi.

Türkmen halky özüniň uzak taryhy ýolunda belentli-pesli ýol geçdi. Häzirki nesilleriň bu taryhy ýolyň belentliklerine buýsanmagyna we pesliklerden sapak almagyna esaslar bar. Bu taryhy ýolda ösüş bilen gaýtgyňly gezekleşip gidýän döwürleri az däl. Türkmeniň ýaşayşy-da onuň taryhyda şu hili iki taraplaýynlykdan emele gelýän çylşyrymlylyga örän baý. Türkmeniň bir gezek millet höküminde döräp, soňraky taryhda her hili sebäplere görä, ýene-de taýpa, tire görnüşine geçen pursatlary az däl. Wagtyň geçmegi bilen täzeden millete öwrülme mümkinçilikleriniň güýçlenip ýokary giden döwürleri bar.

Biziň eýýamymyzda türkmeniň täzeden millet bolup kemala gelmeginde belli bir derejede yslam dini hem täsir etdi. Yslamyň döreýän döwri türkmenleriň kämil ruhy köphudaýlylygyň çyzygyndan çykypdy. Yslam dininiň ýörelgeleri türkmenleriň gözläp tapman ýören gymmatlyklary bolupdyr. Şonuň üçin hem türkmenler yslamy kabul edipdirler. Diniň ahlak kada-kanunlary ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda türkmeniň içki ynanjyna öwrüldi. Türkmeniň kalbynda täze ynançgymmatlyklary döredi. Seljuklaryň döwründe bu ynanç türkmenlere gurujylyk-döredijilik ukybyny berdi. Bu döwürde Günbatarda, Müsürde, Hindistanda we gaýry ýurtlarda gurulan türkmen döwletleriniň sany onlarça boldy. Türkmen halky adamzat medeniýetine, ylmyna we sungatyna uly goşantlary goşdy.

Ýöne XVI asyrdan soňra, has hem soňky üç ýüz ýylyň içinde türkmen milletiniň taryhy-işjeňlik gujry peseldi. Milletiň ruhy sypatynda taryhy döredijilik alamatlary peseldi, agzy alardy, özara oňşuksyzlyk başlandy. XX asyr türkmeniň milleti üçin iň bir agyr, synagdan geçilýän döwür boldy. Emma türkmeni kynçylyklar ýok edip bilmedi. Türkmen milleti kynçylyklara döz gelip täzeden beýgelmeklige özünde güýç-gaýrat tapýar. XX asyryň ahyry we üçünji müňýyllygyň-başy türkmen milletiniň ösmeklige we kuwwatlanmaklyga gujur-gaýratynyň, akyl-paýhasynyň barlygyny subut edýär. Bu döwürde täze türkmen milleti döreýär. Ol özüniň täze Galkynyş we beýik özgeriş eýýamyna ynamly gadam basýar.

Milletara gatnaşyklar we konfliktler. Aglaba döwletleriň köp milletli düzüme eýe bolýandyklary sebäpli milletara gatnaşyklar örän wajyp mesele bolýar. Bu meseläni öwrenmeklik üçin nä sebäpli milletara gatnaşyklarda näsazlyklaň döreýşini aýdyňlaşdyrmaklyga çalşalyň. Şu maksat bilen „Men“ we „Sen“ düşüňjelerine ýüzleneliň. Men bilen Seniň gatnaşygy daşarky gatnaşyk dældigi düşnükli bolsa gerek. Asla Sen bilen duşuşyňça özüne ýeterlik manyly men bolup bilmeýän.

Sen bolsa Meniň öz-özüne ýeterlik bolýan ýerinde Sen däl-de ol bolýar. Bu ýerde hem stereotiplar (beýlekilere bolan galplaýyn garaýyşlar) döreýär. Şahsyýetiň gymmatlyklara garaýşynyň bozulmagy döreýär. Adamyň çäkli dünýägaraýyş tutalgasy peýda bolýar.

Şeýle ýagdaýlarda adamlar köplenç hadysalary, başgalary diňe öz medeniýetiniň (onda-da örän çäkli medeniýetiniň) gymmatlyklarynyň üsti bilen bahalaýarlar. Şu hili bahalama etnomerkezlik garaýyşlar bolýar.

Bu garaýyşlar adamyň başgalara, ilki bilen hem başga milletiň wekillerine degişlilikde äsgermezligiň döremegine esas bolýar. Başgalara olaryň öz medenýetiniň gymmatlyklarynyň üsti bilen bahalamak gerek. Şeýle bolmadyk ýagdaýynda etniki antogonizmiň döremegi mümkin. Sebäbi, taryhyň şaýatlyk etmegine görä, milletara gatnaşyklary, dartgynlylyk şu gün däl-de бүтін adamzadyň taryhynda bolan. Onda-da şu hili dartgynlylyk göräýmage gaty görülmeli däl ýaly bolup görünýän düşüňjelerden gelip çykyp hukuk ýa-da beýleki çäklemelere çenli baryp ýetýär.

Mysal üçin, bir etniki toparyň agzalarynyň beýleki etniki topar ýa-da adam barada pikirlensekde ýa-da gatnaşyklaryň „Ýalan düşüňjeleri“ ulansa, onuň netijesi howply bolup biler. Şeýle garaýyşlardan ugur almaklyk diskriminasiýa, ýagny bir toparyň ýa-da adamyň beýleki topara degişlilikde, onuň agzalarynyň mümkin bolan hukuklaryndan we mümkinçiliklerden mahrum etmeklige gönükdirilsek herekete getirmegi ahmal.

Dünýä tejiribesinden köplenç diskriminasiýanyň esasynda ýalan düşüňjeleriň duýgularyny biz görýäris. Ýöne adamlar ýalan düşüňjelere eýerip şol bir wagtda oňa baglylykda hereket edip bilmän hem bilerler. ýalan düşüňjeler steoretip pikir ýöretmeklik esasynda ýüze çykýar.

Sfeotipleýin pikirlenmeklik zyýansyz hem bolup biler, haçanda ol duýga degişlilikde ortalık ýagdaýda bolsa. Ýöne bu ýagdaý gorky duýgusy bilen baglanyşykda düýpgöter üýtgeýär. Sfeotipleýin pikirlenmek köpilenç „garaşyk duýgular“ bilen bagly bolýar. Ine şonuň üçin döwletiň milli syýasatynada şu hili täsirleriň önüni almaklygynyň ýollary kesgitlenen.

7-nji tema. Şahsyýet sosiologiýasy

“Adam”, “indiuid” we “şahsyýet” düşüňjeleriniň mynasybeti. Şahsyýetiň sosiologik konsepsiýasy. Adamlar jemgyýetde köpçülik bolup ýaşaýarlar. Olar jemgyýetiň talaplaryna boýun bolmaly bolýarlar. Birinjiden, medenýetli adam jemgyýetde görmeli däl zatlary görmeli däl. Ikinjiden, olar jemgyýetiň talabyna laýyk gelmeýän zatlary etmeli däl. Ol jemgyýetde düzgüne girizilen kadalary we düzgünleri hökmany ýerine ýetirmeli.

Adamlaryň adamskärçilikli hereketleriniň her biri şu günki jemgyýetde şertlendirilen ýagdaýlara getirýär. Bu ýagdaý kimi kanagatlandyryp biler? Özi barada ýokary pikirde bolan adamy onuň kanagatlandyryp bilmezligi mümkin. Sebäbi hereketleriň şertlendirmegi adamyň erkinligini çäklendirýär. Ýöne jemgyýetde ýaşap, onuň talaplaryndan, şertlendirilmelerden azat bolup bolarmy?! Bu soraga sosiologik nukdaýnazardan jogap bermeklik maksady bilen şahsyýet baradaky garaýyşlarmyzy aýdyňlaşdyрмага çalyşmak.

Şahsyýet-sosiologiýanyň merkezi düşüňjeleriniň biri bolýar. Bu düşüňje umuman sosial bilimleri „gurnamakda“ wajyp orun tutýar. Ol näme üçin adamyň dünýäsiniň galan tebigat dünýäsinden tapawutlanýandygyna hem-de näme üçin bu dünýä diňe adamlaryň arasyndaky tapawutlylyk saklanan ýagdaýynda, öz adamçylygyny saklap bilýändigine esas döredýär.

Sosiologiýanyň şahsyýete garaýşyna filosofiýa-da, pishologiýa-da täsir edip bilýärler.

Filosofiýa köplenç biologikiligi, mentallygy we medenýetliligi özünde jemläň „adam“ diýen düşüňje bilen iş salyşýar. Sosiologiýa bolsa ilki bilen adamyň beýleki adamlar bilen bilelikde ýaşamagynyň netijesinde kemala gelyň sosial häsýetleri göz önüne tutýar.

Psihologiýa adamlaryň indiwiđual taraplaryna ünsi çekýär (hujuw, häsiýeti, özçni alyp barşynyň aýratynlygy we bahalamasy, näme bilen we näme üçin olaryň biri-birinden tapawutlanýandyklaryny). Sosiologiýa üçin „şahsyýet“ adamlary biri-birine meňzeş edýän zatlar (adamlardaky sosial häsiýetli aýratynlyklar).

Şeýlelikde, adam-şahsyýet-indiwiđual zynjyry görnüşinde filosofiýa, sosiologiýa we psihologiýa ylymlaryň arasynda zähmet bölünşigi döreýär. Başgaça aýdylanda sosiologiýada şahsyýet özboluşly zat bolup çykyş edýär.

Filosofiki däbe görä şahsyýet (adam).

a) ýaşayyş şertleriň önümi diňe ol özüne akyl ýetirip bolýar we ütgedip bilinmeýän zatlara uýgunlaşýar.

b) dörediji, çäksiz işewir, özüniň ýaşayyş şertlerini ütgedýän, öz ýaşayşyna bolan garaýşyny ütgedýär.

c) işgär, zatlara işewirli çemeleşmek arkaly öz özüni ütgedýän adam.

Psihologiýada şahsyýet (aýratyn adam) – bu subýekti beýlekilerden tapawutlandyran psihiki häsiýetleriň, gatnaşyklaryň bitewligi. Psihologiýa üçin subýektleriň patensialy (mümkinçilikleri) dürli, sebäbi doga we soňra gazanylan ukyplar indiwiđual häsiýete eýe. Indiwiđuallyk biologiki we sosial häsiýetleriň gaýtalanmaklygyny şöhlendirýär. Bu ýagdaý adamy gaýtalanmaýan (unikal) häsiýetli edýär.

Filosofiýa-da, psihologiýa-da şahsyýet baradaky sosiologik garaýyşlar düýpli täsir edýär.

Sosiologiýa bolsa köplenç adamlaryň sosial manysyny we sosial häsiýetlerini beýan etmeklik üçin „sosial subýekt“ we „şahsyýet“ diýen düşüňjeleri ulanýar. Häzirki zaman sosiologiýasynda şahsyýet, subýekt ýaly işewür sosial başlangyjy, ukyplaryň we hereketleriň aýratyn sosial-taryhy tipini aňladýar.

Şahsyýete garaýyş taryhynda ütgýär. Gadymy adam hereketli, uýgunlaşmaklyga ukyply häsiýetlendirilýär. Häzirki zaman adam bolsa özüniň wezipe görnüşleriniň örän baýlygy hem-de tebigatda we jemgyýetde işewir özgerdiji orun eýeleýänligi bilen tapawutlanýar.

Adamda şahsyýet köp derejede ýüze çykyp, ony tebigy dünýäden aýryp, döredijilik dünýäsine getirýär diýse bolar.

Şahsyýetiň sosiallaşmagynyň düýp mazmuny we etaplary. Makrososiologiýanyň nukdaýnazaryndan şahsyýet jemgyýetiň önümi bolýar (medeniýetiň, taryhyň, kosmosyň). Şahsyýetiň jemgyýetçilik gatnaşyklaryň obýekti hökmünde iki arabaglanyşykly özgerişň ahlakly-sosiologiýanyň we indensifikasiýanyň esasynda garalýar.

Sosializasiýa meselesine öz wagtynda belli sosiologlar E.Dýurkgeým, M.Weber we T.Parsons uly ünüs beripdirler. Ýöne bu taglymaty kadalaşdyran fransuz psihology Z.Piaže bolýar. Ol „wagşy jandarlaryň“ (çagalaryň) şahsyýete öwrüliş hereketini derňeýär. Piaže şahsyýetiň kemala gelşindäki dürli pursatlar baradaky pikiri saklap galyp, esasy ünsi adamyň akyl ýetiriş düzüminiň ösüşine we soňraky tejiribä we sosial özaratäsire görä onuň ütgýişine çekýär.

Köp sosiologlar we psihologlar adamyň sosiolizasiýalaşmagynyň, onuň ömrüniň bütin döwamynda bolup geýändigini belläp, uly adamlaryň sosiolizasiýalaşmagynyň çagalaryňkydan tapawutlydygyna ünsi çekýärler. Eger ulularyň sosializasiýasy özüni alyp barmagyň daşky görnüşini ütgedýän bolsa, kiçileriň sosiolizasiýalaşmagy gymmatlyklaýyn gözükmekligi kemala getirýär.

Sosiolizasiýa umumy medenýeti (onuň kadalaryny, gymmatlyklaryny, pikirini, özüni alyp baryş düzgünlerini, düşüniş teorotiplerini) özleşdirmek bolýar. Ol diňe bir adamy

işewirleşdirmeklige hyzmat etmän, eýsem, belli bir derejede adamyň ruhuny kodlamak, onda göz önüne tutulan tipli sosial duýmaklygy we işewirlik görnüşlerini kemala getirmek bolýar.

Bellli awstriýaly filosof Zigmund Freýd sosializasiýanyň psihologik mehanizmini: duýgyny, utanjy we günäni iýmitlemegi gaýtalamagy we identifirlemegi (meňzemi) tapawutlandyrýar. Imifasiýa çaganyň özüni alyp barşyň takyk görnüşini aňlap gaýtalamaga çalyşmagy. Bu ýerde nusga bolup ata-eneler, garyndaşlar, deň-duşlar çykyş edip bilerler. Identifikasiýa ol ýa-da beýleki birleşmä degişlidigini aňlamak. Identifikasiýanyň üsti bilen çagalar ata-eneleriň, garyndaşlaryň, goňşularyň, dostlaryň we başg. özüni alyp barşyny kabul edýärler.

Utanç we günä ters mehanizm bolup, haýsy hem bir görnüşde özüni alyp barmaklygy basyp ýatyrýarlar. Z.Freýd utanç we günä duýgularyň biri-biri bilen berk baglanyşykda bolýandyklaryny belleýär. Şol bir wagtda-da olaryň arasynda tapawut hem bar. Utanç köplenç bir zatda masgaralaýan duýgusy bilen baglydyr. Bu duýgy adamyň öz hereketini başga adamlary kabul edişine gözükýär. Günä duýgusy bolsa içki gynançlar, öz hereketini özüň bahalamagyň bilen baglanyşykly. Temmi bu ýerde adamyň özi tarapyndan amal edilip, gözegçilik görnüşinde wyždan çykyş edýär.

Z. Freýd tarapyndan öňe sürülen düşüňjeleri T.Parsons we S.Beýlr sosial hereket we sosial ulgam taglymatlarynda ulanýarlar. Imitasiýany olar medeniýetiň ýörite böleklerini, aýratyn bilimleri, ukyplary we başg. özleşdirmek hereketi hökmünde kabul edilýär. Identifikasiýa bolsa olar üçin adamlaryň gymmatlyklary içki taýdan özleşdirmegini aňladýar. Adamyň maşgala bilen berk baglanyşykda bolýanlygy sebäpli maşgala sosializasiýanyň esasy görnüşü bolýar. Bu özgeriş maşgala bilen bir hatarda adamyň daşky gurşawy, şol sanda habar beriş serişdeler hem gatnaşýarlar.

Şahsyýetiň integral sosial statusa eýe bolýanlygyny häsiýetlendirýän sosial kämillik derejä galmagy sosializasiýanyň belli bir derejede gutarýandygyny aňladýar. Sosializasiýa özgerişinde bökdençliklerem, kämilliklerem bolup biler. Sosializasiýa kemçiliginiň ýüze çykmany hökmünde ýzünü alyp barmaklygyň kadadan çykmany (gyşarmaklygy) bolýar. Onuň mysaly hökmünde hukuklamalar, jenaýat, neşekeşlik we başgalar.

Gyşyk hereket hergünki kynçylyklardan gaçyp, onuň öwezini haýsy hem bolsa bir zat bilen dolmaklyga tarap hereket edýär. Ýöne bu hereket diňe bozgaklyk bilen bagly bolman, eýsem, şahsyýetiň täzelige, öňe gitmeklige päsgelçilikleri aradan aýyrmaklyga tarap hereketi hem bolmagy mümkin. Belli bir derejede bu hili hereketleriň habaryň ylmy, tehniki we çeper derejellik işleri hem goşulup biliner.

Diýmek, sosializasiýanyň birmeňzeş hadysalarynyň netijesinde adamlar meňzeş şertlerde duşup meňzeş görünýän hem bolsalar „inkulator“ adamlar kimin özlerini alyp barmaýarlar. Şahsyýetiň dürli görnüşleri bolýar. Biz bu ýerde normalaşdyrylan we model şahsyýet görnüşlerini görkezip biler. Kadalaşdyrylan şahsyýet bar bolan medeniýeti aňladýan häsiýetli adam. Ol şu medeniýetiň idede şahsyýeti bolýar. Model şahsyýet-nusgalyk görnüşden daş düşýän has giň ýaýran şahsyýet görnüşü bolýar. Jemdiýet durnuksyz ýagdaýa düşen halatynda kadalaşdyrmakdan daş düşýän şahsyýetleriň sany artýar.

R.Merton bu ýagdaýy öwrenip sosial daş düşmekligiň klassifikasiýasyny işläp düzýär. Ol adamlaryň jemgyýetde döredilen medeni kadalara uýgunlaşýşlarynyň 5 modelini tapawutlandyrýar.

Şahsyýetiň sosial şertlere uýgunlaşmak modelleri

Modal	Jemgyýetiň maksat. gatnaşyklary	Amal etmek kadalaryndan ugur almak
Konformizm	+	+
Täzeleniş	+	-
Retuallyk	-	+
Eskeýpizm	-	-
Gozgalaň	+	+
	-	-

Bu ýerde konformizm jemgyýetde bar bolan kadalara uýgunlaşmak. Täzeleniş – maksady kabul edip, ony adaty däl, ulanylmaýan usullar bilen amal etjek bolmaklyk. Rituallyk – „oýnuň düzümlerine“ boýun bolmaklyk, şol bir wagtda-da öňe sürülen maksady kabul etmeýär. Eskaýpizm (aýyrmak, durmuşy hakykatdan aýyryp öz başgaça görüňän dünýäňe gitmek). Hem maksady, hem kadalary inkarleýär. Gozgalan ikiýanly hereket bolup, kadalara işewir garşy durmaklygy we olary inkarlemekligi aňladýar.

Sosial gözegçilik we onuň görnüşleri. Şahsyýet barada mikrososiologik taglymatlar. Mikrasosiologiýa şahsyýet meselesini ýokardan däl-de, şahsyýetara, özara täsirli baglanyşyklar esasynda çözmeklige çalyşýar. Şonuň bilen baglanyşykly şahsyýetiň hereketleýin manysyny has takyk derňemeklik meselesi öňe sürülýär. Şahsyýetiň hereketleýin manysy ilki bilen onuň ýerine ýetirýän dürli wezipeleriniň üsti bilen ýüze çykýar. Bu derňewde şahsyýetiň jemgyýetde getirýän peýdasyna jemgyýetçilik bahany göz önünde tutmaklyk wajyp bolsa gerek.

Şahsyýetiň wezipesini bahalamaklyk elmydama bölekleyin bolýar. Bu ýerde ýene bir wajyp mesele bar. Bu mesele adamyň we raýatyň tebigy we durmuşy hukuklary bilen bagly bolup her bir şahsyýetiň deň gymmatlyklygy meselesi bolýar. Şahsyýetiň deň hukuklylygyny üpjün etmek jemgyýetiň ynsanperwerliginiň, adalatlylygynyň görkezjisi bolýar.

Şahsyýetiň rollaýyn taglymaty. Ulanýan düşüňjeleriň arasynda „sosial status“ adalgasynyň esasy orna eýe bolýan rollaýyn taglymat şahsyýetiň häzirki sosiologiki taglymatynda kesgitleýji orna eýe bolýar diýýänler az däl.

XX asyryň başynda „sosial rol“ düşüňjesi ilki M.Weberiň we E. Dýurkgeýmiň, soňra T.Parsonsyň eserlerinde giňişleýin derňelýär. Şondan soňra ol sosialogiki, ilki bilen hem wezipeleýin weinteraksionalist garaýyşlarda öz şöhlenenmesini tapýar. Wezipeleýin düşündirmeklikde sosial roluň kesgitlemesi R.Lipton tarapyndan şahsyýetiň status orunlaryny, hukuklarynyň we borjunyň üsti bilen berýär.

Şahsyýetiň stasuslaýyn taglymaty. Şahsyýetiň we onuň jemgyýetde tutýan orny derňelende „sosial ýagdaý“ diýen düşüňje giňişleýin ulanylýar. Bu düşüňje şahsyýetiň ol ýa-da beýleki sosial birleşmä, onuň üsti bilen bolsa jemgyýete birleşýändigini aňladýar. Ýöne ol şahsyýetiň wezipelerini açyp görkezýärler. Şonuň üçin ol sosiologik derňewe ähmiýet bolup bilmeýär.

Şahsyýetiň sosial roly sosial ýagdaý bilen bitewleşen halatynda „şahsyýetiň sosial statusy“ diýen düpünje has giň we doly aňladýar. Ol özünde wezipeleýin we bahalama taraplary birikdirýär. Bu düşüňje şahsyýetiň näme edip biljegini, onuň näme edýänligini we olaryň başgalar, jemgyýet tarapyndan bahalanşyny görkezýär.

Sosial status adamyň ýa-da toparyň sosial ulgamdaky ýagdaýyny belli bir deňeşdirmeleriň üsti bilen görkezýär. Adamyň bu orny mirasyň üstünden (sosial gelip çykyşy) ýa-da öz yhlasy bilen (bilimi, eden işleri) alýanlygyndan ugur alyp „öňünden ýazylan“ we „ýetirilýän“ statuslary tapawutlandyrýarlar. Sosial status düşüňjesi şahsyýetiň jemgyýetçilik gatnaşyklar ulgamynda tutýan ornuny, onuň durmuşuň dürli ugurlardaky hereketini häsýetlendirýär. Ol şonuň ýaly-da adamyň hereketiniň jemgyýet tarapyndan bahalandyrylyşyny we adamyň öz-özünü bahalaşyny hem görkezýär.

Sosial status meselesi diňe bir nazaryýet däl, eýsem, tejribeleýin ähmiýete hem eýe bolýar. Durmuşda ýa ýalňys düşünilýän, ýa-da öz-özüne berilen statusa duş gelse bolýar. Peýdalanmak psihologiýasy ol ýa-da beýleki derejede şahsyýetiň statusyň maddy zat görnüşini kesgitlemeklik bilen bagly bolýar. Şonuň üçin şahsyýetiň öz statusyna dogry düşünmekligi wajypdyr. Eger sosial statusa dogry düşünilmese, onda ol öz daş gurşawundaky başga özüni alyp baryş nusgalara gönükmegi mümkin.

Ž. Freýd şahsyýetiň dowamy adamyň içki gerekliliginiň we olary sosial taýdan kabul ederli görnüşde ýerine ýetirmekligiň göreşi hökmünde garaýar. Ol instiuktleri amal etmeklik hereketini öwrenýär. Instiuktleri we erkleri utgaşdyrmak modeli neneňsi bolsa, Freýdiň pikiriçe, şol hili hem şahsyýet bolýar.

8-nji tema. Amaly sosiologiýa

Amaly sosiologiýanyň fundamentallaýyn sosiologiýadan tapawutly aýratynlyklary. Biz ýokarda nazary sosiologiýanyň döreýşi, onuň geçen ýoly, jemgyýetiň durmuşyny açyp görkezmeklik üçin öňe sürilen köp sanly taglymatlar bilen tanyşdyk. Ol taglymatlaryň köp meseleleri doly çözüp görkezip bilýändiglerini hem gördik. Ýöne her bir ylymda bolşy ýaly sosiologiýada hem bir karary nukdaýnazardan garaýan fundamental ugur bolman, eýsem, amaly ýol bilen meseleleri, çözmeklige çalyşýan ugry hem bolýar. Aslynda jemgyýetçilik ylymlaryň içinde sosiologiýa amaly meseleler bilen has giňişleýin meşgul bolýan ylym bolýar.

Amaly sosiologiýa ilki bilen nazary meseleleri däl-de amaly meseleleri, ýagny jemgyýetiň durmuşunda bar bolan şu günki meseleleri çözmeklik bilen meşgul bolýar.

Amaly sosiologiýa (iňlis, applied sociology) – tejribeleýin ulanmaklyga hakyky durmuşy netijeliligi gurnamaklyga gönükdirilen nazary nusgalaň, usulyýet ýörelgeleriň, barlag usullarynyň we işleriň, takyk maksatnamalaryň we hödürlemeleriň jemi bolýar. ABŞ-da amaly sosiologiýa „meseleleýin gönügen“, „isleg bildirýän (uliýente) gönigýän“, „amaly durmuşy ylym“ diýilýär. Akademiki sosiologiýa bolsa düpli, esasy arassa „ylma gözügýän ylym“ bolýar. Amaly sosiologiýa kimem bolsa biri üçin ýerine ýetirilen sosiologiki iş bolýar. Köplenç iş buýrujy höküminde döwlet edarasy, guramalar, firmalar we başgalar çykyş edýär. ABŞ-da amaly sosiologiýa akademik sosiologiýadan dine bir ylmy işiň manysy we häsiýeti bilen tapawutlanmaýar. Bu ýerde esasy mesele ylmyň ösüşine, düpli açyşlar ylmy goşant goşman däl-de durmuşda peýda goranmaklyga gönükmek bolýar. Ol iş buýrujy bilen başgaça baglanyşykda bolýar Bu ýerde işiň netijeliligi başgaça bahalanýar.

Amaly sosiologiýanyň zerurlygy we ähmiýeti. Amaly sosiologiýanyň zerurlygyny we ähmiýetini açyp görkezmeklik üçin biz onuň taryhy köklerine ýüzleneli. Onuň taryhy kökleri kämilligiň Dýurkgeýmiň, Simollyň işleri bilen baglanyşykda bolýar. Amerikan sosiology Allion Simoll (1854-1926) mysal üçin: sosiologiýanyň esasy meselesini bähbitleri derňemeklikde görýär. Ol sosial durmuşy saglyga, abadanlyga, pikir

alyşmaklyga, akyl ýetirmeklige, gözellige we adalatlylyga gönükdirilen bähbitleriň özaratäsiriniň jemi hökmünde görýär. Simollyň pikiriçe, sosialogiýa sosial edaralary kämilleşdirmeklige hyzmat edýän „sosal tehnologiýa“ görnüşdäki prontiki maslahatlary işläp bilmeli. Ol dünýäde ilkinji Çikago uniwersitetiniň sosiologik fakultetleriň we Amerikan sosiologik jemgyýetiniň ýolbaşçysy bolupdyr. Ol şindi 1895-nji ýylda amerikan sosiologiýasynda amaly işleriň gerekligi barada aýdypdyr.

Hut şol wagtdan amaly sosiologiýanyň ösüşiniň üç döwri tapawutlandyrylýar. Onuň başlangyç döwrüne (1895-1920 ý) sosial reformalara gyzyklanma häsiýeti bolýar. Ylmy nazaryýetde bu ýerde jemgyýetiň ideal nusgasy pikir ýöretmeleriň jemi hökmünde garalyp, onuň durmuşy netijesi aýratyn baglanyşyklaryň yhlasy bilen baglanýar.

Amaly sosiologiýanyň ösüşiniň ikinji döwri 1920-1950-nji ýyllary öz içine alýar. Bu döwürde amerikan sosialogiýasynyň esasy ugry imperiki barlaglar bolýar. Bu barlaglaryň başlangyjyny Çikago mekdebiniň wekilleri ýol goýýarlar.

Sosialogiýanyň Çikago mekdebi sosial ylymlardaky ilkinji mekdepleriň biri bolýar. Ol 1915-1935 ýý. amerikan sosialogiýasynda esasy orun eýeläp, sosialogiýanyň ösüşine uly täsir edýär. Bu mekdep ýokarda görkezilen Simoll tarapyndan ýolbaşçylyk edilen ilkinji sosiologik fakultetiň esasynda döreýär. Çikago mekdebiniň tapawutly aýratynlygy imperiki barlaglary nazary jemlemeler bilen baglananda, takyk tejribeleýin maksada gönükdirilen we bir bitewilikde gurnalan gipotezany öňe sürmekde bolýar. Şu maksada Çikago mekdebi „sosal soraglar hereketinden“ (nazary taýdan aňlanylman çäkli ýerli özboluşly meseleler boýunça statistiki materiallary ýygnamak) hem, „akademiki sosiologlardan hem tapawutlanýar. Çikago mekdebiniň ikinji aýratynlygy nazary gözükmeginiň giňligi, dürli usullary we çemeleşmeleri birikdirmegi bilen bagly bolýar. Bu mekdepde maglumatlary derňemekligiň usulyýeti we olary ýygnamaklygyň tehnikasy giňden işlenip düzülýär.

Bu işe amerikan sosiology Pol Lazarsfeld (1901-1976) uly goşant goşýar. Onuň pikiriçe, usulyýet sosiologiki barlagyň usulyny we işini bahalamak we tankydy derňemek bilen baglanyşykly hereket bolýar. Ol mukdar usullaryny işläp düzmekligi we olary sosial ylymlarda ulanmaklygyň esaslaryna uly üns berýär. Lazarsfeld şkalalaşdyrmak usulyny has tapawutlandyryp, şkalalary işläp düzmekligiň teknikasyny tapmaklyga synanyşypdyr. Ol sosiologik barlag usulyna köp sanly täze usullary girizýär.

Amaly sosialogiýanyň XX asyryň ortalaryndan soňky üçünji döwri Amerikanyň we Ýewropanyň uniwersitetlerinde akademiki we amaly sosiologiýanyň ýakynlaşmagy we takyk meseleleri çözmekde biri-biriniň üstini ýetirmeklik bilen bagly. Bu döwür amaly sosialogiýanyň giňden ýaýramaklygy bilen baglanyşýar. Bu döwürde amaly sosialogiýanyň sany ýyl-ýyldan artýar. Amaly sosialogiýanyň täze ugurlary ýüze çykýar. Amerikanyň amaly sosialogiýasynda onuň iki ugry sosial inženeriýa we kliniki sosiologiýa tapawutlanýar. Inžener-sosiolog köplenç uly bolmadyk soraglary we eksperimentleri ulanyp çäkli sosial birleşmeleri üýtgedip gurmaýyň taslamasyny işläp düzýär. Kliniki sosiologyň wezipesi diagnoz goýmakdan we ýagdaýy gowlandyrmaklygyň çärelerini işläp düzmekden bolýar.

Amaly sosialogiýanyň maksatlary we wezipeleri. Bu sorag belli bir derejede ýokarda garalan hem bolsa biz ony sosial inženeriýa ugrunyň üsti bilen has giňişleýin açyp görkezmeklige çalşalyň. Sosial inženeriýa adamyň hereketini kesgitleýän we onuň üstünden gözegçilik üpjün edýän guramaçylyk düzümi maksatlaýyn üýtgemäge gönükdirilen amaly sosiologiki çemeleşmeleriň jemi bolýar. Sosial inženeriýa ugrunda işleýän hünärmenler önümçilikdäki sosial meseleler bilen meşgul bolup, olar öz barlag

işleri üçin gerekli bolan ylmyň köp ugurlary: sosiologiýa, sosial psihologiýa, fiziologiýa, psihologiýa, ykdysadyýet we başgalar boýunça gowy taýýarlykly bolýarlar. Olar barlagyň laboratoriýa we meýdan, gözegçilik we modelleşdirmek usullaryny ulanýar.

Häzirki döwürde sosial inženeriýa bilen esasan „dolandyryş maslahatçy“ bolan hususy firmalar meşgul bolýarlar. Olar işgärleriň iş hukuklary, zähmet guralyşy we şertleri bilen kanagatlandyrmaklaryny ýa-da kanagatlandyryandyklaryny öwrenýärler. Maslahatçylaryň ylmy netijeleri hökmany suratda kärhanalaryň ýolbaşçylary we iş dolandyryjylary bilen bilelikde ara alnyp maslahatlaşylýar.

Görüşimiz ýaly, amaly sosiallogiýanyň wezipesi durmuşda duş gelyän sosial meseleleri öwrenmek we olary çözmeklik üçin takyk çäreleri işläp düzmeklik bilen bagly bolýar. Amaly empriki barlaglar akademiki barlaglardan tapawutlylykda takyk kesgitlenen praktiki meseleleri çözmeklige gönükdirilen we gönümel sosial inženeriýa wezipelerini ýerine ýetirmek bilen bagly bolýar.

Amaly sosiallogiýanyň ähmiýeti geçirilýän barlagyň netijesi bilen bagly bolýar. Barlagyň netijeli bolmaklygy üçin bolan sosial ýagdaýda ylmy meseläni kesgitlemek bilen bagly bolýar. Öňümçilige degişlilikde ylmy meseläni kesgitlemeklige amaly sosiologiýa ýokarda görkezilşi ýaly uly üns berýär. Şu pikiri has hem tassyklamaklyk üçin amerikan sosiology Elton Meýonyň (1880-1949) döredijiligine ýüzleneliň.

Meýonyň Çikagonyň golaýynda (1927-1932 ýý) Western Elektrik Kompaniýasynda geçirilen meşhur Hotorn tejribesi dolandyryş sosiologiýasynyň we industrial sosiologiýasynyň ösüşine uly goşant goşdy. Senagat kärhanalarynda zähmet öndürijiliginiň ösüşine dürli sebäpleriň (zähmet gurnamaklyk, iş haky, şahsara gatnaşyk we ýolbaşçylyk stili) täsirini öwrenip Meýo adam we topar faktorynyň aýratyn täsirini görkezýär. Şonda imperiki maglumatlary rejelemeklik ony menedjmentiň sosial filosofiýanyň döremekligine getirdi. Meýonyň taglymatynyň esasynda:

- 1) adam „sosal jandar“ bolup toparlaýyn herekete goşulmagyna gözükýär;
- 2) Berk ýokary aşakly baglylyk we býurokratiki gurnamaklyk adamyň tebigaty we erkinligi bilen gabat gelmeýär;
- 3) Senagat ýolbaşçylary önümden has ýokary derejede adamlara gözükmeli.

Şeýle ýagdaý Meýonyň pikirçe jemgyýetyň durnuklulugna we adamlaryň öz işinde kanagatlanmagyna getirýär. Umuman sosial ylymlarda giňden ýaýran, adam gatnaşyklary doktrinasynyň sosial tejribesi Meýo tarapyndan yglan edilen aýratyn adamy sylaglamakdan toparly sylaglamana, ykdysady ugrukmadan – sosial psihologik ugrukma ýörelgelerine geçmeklige esaslanýar. Şonuň esasynda hem zähmet öndürijiligini ösdürmekligiň täze serişdeleriniň – „zähmeti ynsanperwerleşdirmek“, „toparlaýyn çözgüt“ we beýleki çäreleri işläp düzmeklik ýüze çykýar.

Görüşimiz ýaly amaly sosiallogiki barlag esasynda başlanan sosial derňew täze nazaryýet taglymatlaryň döremekligine esas bolýar. Bu bolsa biziň döwrümüzde amaly we akademiki sosiologiýanyň ýakynlaşýandyklary baradaky ýokarda getirilen pikiri tassyklaýar.

9-njy tema. Takyk sosiologiki barlagyň görnüşleri we metodlary

Takyk sosiologik barlagyň mümkinçilikleri we görnüşleri. Sosiologik barlag netijeli nazary ýa-da amaly herekete gereklilikler barada bilinýän zat bilen bilinmeýän zadyň arasyndaky gapma-garşylykly meseläni çözmeklige mümkinçilik berýär. Meseläni çözmek

bu ýerde täze bilimi almak bilen bir hatarda ol ýa-da beýleki hadysany düşündirmek we düşündirmekligiň nazaryýet modelini düzmek bolýar.

Şu nukdaýnazardan sosiologik barlagyň iki görnüşini bellemeklik gerek. Olar nazary we amaly barlaglardyr. Geçen sapaklarymyzda olaryň baglanyşygy barada durup geçipdik. Bu ýerde bolsa barlagyň iki görnüşinde hem sosiologiki meseleli ýagdaýy meseläniň kesgitlenen görnüşini geçmekligiň gerekligini belläliň.

Barlagyň maksatnamasy (programmasy). Her bir sosiologik barlag onuň maksatnamasyny düzmeklikden başlanýar. Maksatnama sosiologik geçirmekligiň (maglumat ýygnamak, rejelemek we derňemek) nazaryýet-usulyýet esasy düzýär. Ol özüne: meseläni kesgitlemegi; barlagyň obýektini we predmetini kesgitlemek; barlagyň maksatnamasyny we meselesiniň häsiýetlendirmek; saýlawyň meýilnamasyny düzmek işlerini; görkezijileri almagyň usulyny; görkezijileri derňemekligiň shemasynyň beýanyny alýar.

Sosial barlagyň iki soragyna jogap bermeli;

1) Nädip sosiologiýanyň başlangyç nazary esaslandyran barlaga geçmeli? Nädip olary barlagyň gurallaryna, materiallary ýygnamak, rejelemek we derňemek usullaryna öwürülmeli?

2) Alnan görkezijilerden, toplanan emperiki materiallardan täzedan nazaryýet jemlemä galmaly.

Sosiologik barlagyň netijeliligi, nazary we amaly netijeleriň ähmiýeti köp derejede barlagyň nazary usulyýet esaslandyrylyşyna, onuň maksatnamasynyň ylmy derejesine, emperiki görkezijileri we işçi gipotezany saýlamaklyga bagly bolýar. Sosiologik barlagda üç etapy tapawutlandyrsa bolýar. Olar:

1) taýýarlyk (barlagyň maksatnamasyny işläp düzmek);

2) esasy (emperiki barlagy geçirmek);

3) tamamlajy (maglumatlary jemlemek we derňemek, netije çykarmak).

Her bir barlag ol ýa-da beýleki meseläni goýmaklykdan başlanýar.

Barlagyň maksady we meseleleri. Barlagyň maksady onuň – nazary ýa-da amaly gözükmelerini anyklamakdan ybaratdyr. Barlagyň maksatnamasy: barlagyň nähili netijäni meseläni çözmeklige we nähili netijäni gorumaklyga görnüşligi baradaky soraga takyk jogap bermeli.

Barlag geçirmeklik üçin ýüzlenilen gurama we barlagça barlagyň maksady aýdyň bolmadyk ýagdaýynda onuň (barlagyň) netijesi barada düşünmezligiň ýüze çykmagy mümkin. Şol sebäpli sosiologiki barlagyň toplumlaýyn häsiýete eýe bolmaklygy wajyp. Onuň üçin maksatnamada esasy we esasy däl meseleleriň ulgamy işlenip düzülýär.

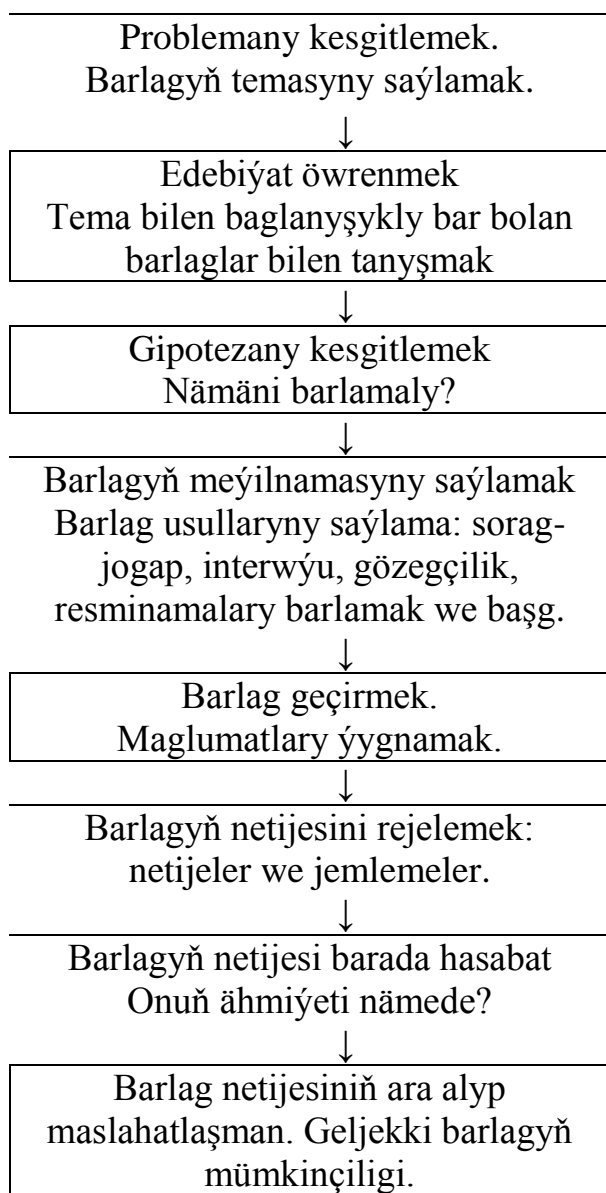
Esasy meseleler barlagyň maksadyna laýyk gelýär. Nazary gözükmelerden ugur alynýan barlagda ylmy meselelere, amaly gözükmelerde – amaly meselelere esasy üns berilýär. Esasy däl meseleler geljekki barlaglary taýýarlamak, usulyýet meselelerini çözmek, mesele bilen bagly bolmadyk gapdal çaklamalary barlamak üçin goýulýar.

Amaly gözükýän sosiologik barlagda esasy däl meseleleri merkezi meseläni çözmek üçin alnan materiallaryň esasynda çözmeklik maksadalaýykdyr. Bu ýerde şol bir maglumatlary başga nukdaýnazardan derňemeklik gerek. Esasy däl meseläniň gutarnykly çözülmegi hem mümkin, ýöne olar täze maksatnama täze barlagy geçirmeklige taýýarlananda ylmy meseläni goýmaklyga kömek edip bilerler.

Barlagyň obýekti we predmeti. Sosiologiki barlagyň obýekti hökmünde adam birleşmeleri, sosial edaralar tarapyndan gurnalan olar hereketleri hem-de şol hereketleriň

amal edilýän şertleri çykyş edip bilýärler. Eger barlagyň obýekti barlagça bagly bolman, oňa garşy durýan bolsa, onda barlagyň predmeti barlagçynyň öz tarapyndan kesgitleňýär.

Barlag işiniň yzygiderliligi

Barlagyň predmeti sosiologik nazaryýetiň we sosial tejribäniň nukdaýnazaryndan gönümel öwrenmeklige iň ähmiýetli obýektiň tarapy hasaplanýar. Şol bir sosial obýekte birnäçe dürli barlag pedmetleri gabat gelip biler. Olar her biri obýektiň haýsy tarapyny şöhlelendirýändigini, haýsy maksat bilen, haýsy meseläni çözmeklige saýlanandygy bilen manysyna görä kesgitleýär.

Mysal üçin, migrasion hereket barlananda barlagyň obýekti hökmünde ilat çykyş edýär. Barlagyň predmeti bu ýerde migrasiýa-adamlaryň bir oturymly ýerden başga bir ýere göçmegi. Barlagyň maksady belli bir çäklerde migrasiýa herekedini kadalaşdyrmakdan ybaratdyr. Barlagyň meselesi şu hili kadalaşmanyň iň degerli ýollaryny kesgitlemekdir.

Şol bir obýekti barlagyň meselesine we maksadyna görä dürli hili beýan edip bolýar. Öwrenilýän obýektde bölümleriň we baglanyşyklaryň aýrylyp görkezilmegine bolsa olary

bellemekligiň üçin saýlanyp alynýan serişdeler (maglymatlary ýygnamaklyk we derňemeklik) bagly bolýar.

Düşünjeleri nazary we empriki teswirlemek. Şeýle teswirleme barlagyň usulyýetini işläp düzmegiň gerekli pursady bolýar. Ol 3 sany:

1. Nazary düşünjeleriň barlagda ulanylýan tarapyny aýdyňlaşdyrmak;
2. Bu bolsa amaly meseleleri derňemegi nazary derejede alyp barmaga we teklipleriň ylmy taýdan esaslandyrmaga mümkinçilik berer;
3. Öwrenilen hadysalary san statistik görkezijiler esasynda ölçemäge we bellemegi üpjün etmek meseleleri çözmäge mümkinçilik berýär.

Düşünjeleri nazary taýdan teswirleme birnäçe möhletleriň üsti bilen amal edilýär. Birinji möhletde meseleli ýagdaýy berk ylmy çäklerde we düşünjelerde kesgitlemeklik üpjün edilýär. Soňky möhletde bu kesgitlemäniň her bir düşünjesi san usuly esasynda barlamaga mümkinçilik berýän bölekler bölünýär. Ondan başgada barlag predmetleriniň daşky obýektler we içki subýektiw täsirler bilen baglanyşygynyň ulgamy kesgitlenilýär.

Gipotezany kesgitlemek. Bu iş amaly sosialogiki barlagy nazary taýdan taýýarlamagyň jemleýji bölegi bolýar. Barlag gipotezasy – bu öwrenilýän sosial hadysanyň düzümi ýa-da onuň bölekleriniň baglanyşygynyň häsiýeti barada ylmy taýdan esaslandyrylan çaklama bolýar. Çaklama bar bolan maglumatlab esasynda düzülýär. Ylymda çaklamany öňe sürmekligiň we barlamaklygyň kesgitli düzgünleri bar.

Olar:

- 1) çaklama onuň bilen baglanyşykly ähli maglumatlar bilen ylalaşykda ýa-da iň bolmanda garşy däl bolmaly.
- 2) Köp sanly maglumatlary düşündirmeklik üçin öňe sürilen çaklamalaryň içinden, olaryň köpüsini düşündirýäni saýlamaga mynasyp.
- 3) Baglanyşykly maglumatlary düşündirmeklik üçin mümkin boldugyça az çaklama öňe sürmeli.
- 4) çaklama öňe sürilende onuň netijeleriniň mümkinçiliginiň çaklidigini göz önüne tutmaly.
- 5) Biri-birine garşy bolan çaklamalardan ugur almak bolmaýar.

Çaklama barlag geçirmekligiň başlangyç pursaty bolýar. Barlagyň indiki möhletleri öňe sürilen çaklama göni baglanyşykda bolýarlar. Gipotezany we barlag prosedurasyny işläp düzmeklik üçin önünden başlangyç (pilotaž) barlag geçirilýär. Teswirlenýän düşünjeleriň nazary derejesine görä gipotezalar esaslara we çykarylýanlara (sebäp gipotezalary we netije gipotezalary) bölünýärler. Şeýlelikde, olar düşünjeleriň nazary teswirini dublirleýän ýokarly-aşakly zynjyry döredýärler. Gipotezalary işläp düzmekligiň emperiki maglumatlary ýygnamagyň we derňemegiň logiki daýanç nokatlaryny işläp düzmeklik bolýandygyny aýratyn bellemeli. Eger barlagçy tarapdan çaklama işlenip düzülen bolsa, onda emperiki maglumatlar olary barlamaga, tassyklama ýa-da inkärlеме hyzmat edýärler. Eger gipoteza düzülmelik bolsa onda sosialogiki barlagyň ylmy derejesi pese düşýär.

Barlagyň usuly bölümi. Sosiologik barlagda nazary bölüm bilen bir hatarda maksatnamanyň usuly bölümi wajyp orna eýe bolýar. Ol özüne barlagyň usulynyň we häsiýetini gurnamaklygyň beýanyňy alýar. Bu bölümde esasy orny saýlawy esaslandyrmak eýeleýär. Barlagyň çözüň meselesiniň, maksadynyň we meselesiniň häsiýeti barlag obýektiniň nähili bolmalydygyny kesgitleýär. Barlag obýekti uly bolmadyk we barlagçynyň ony öwrenmeklige gerekli serişdelere eýe bolan ýagdaýynda, ol obýekti bütinligine derňäp biler. Onda barlag obýekti, sosiologlaryň aýtmagyna göre; baş

bitewilige kybapdaş bolýar. Ýöne kähalatlarda çylşyrymly barlagy geçirmek mümkin däl ýa-da onuň gerekligi bolmaýar. Şonda barlagyň meselesini çözmek üçin saýlaw geçirilýär.

Sosiologiki barlagda seçip alma meselesi.

1) Maksatnamada görkezilmeli zatlar: Amaly barlagyň obýektiniň neneňsi bolýanlygy.

2) Barlagyň uçdantutmalygy ýa-da saýlawlylygy;

3) Eger ol saýlawy bolýan bolsa, onda onuň wekilçilige dalaşýanlygy takyk görkezilmelidir. Bu ýerde wekilçilik saýlanan bitewligiň baş bitewiligiň görkezijilerini we esasy böleklerini görkezip bilmeklik häsiýeti bolýar. Baş bitewilik-bu sosiologik barlagyň maksatnamasynyň çäklerinde öwrenilmegi göz önünde tutulýan ähli sosial obýektiň bitewiligi bolýar. Ikinji bitewilik (saýlanan) – bu ähli bitewilik barada maglumatlary almak üçin ýörite çemeleşme esasynda seçilip alnan baş bitewilik düzüjileriň bir bölegi bolýar.

Saýlanan bitewiligiň jemleýän gözegçiligiň birliginiň sany göwrüm (saýlaw göwrümi) diýilýär.

4) Barlagçy saýlawda seçip almak näçe basgançagyňyň barlygyny, seçip almaň birliginiň nähilidigini we seçip almaň depgininiň nähili bolýandygyny görkezilmeli.

5) Saýlawyň esasy näme bolýar? (sanaw, kartoçka, karta)

6) Saýlawyň indiki basgançagynda gözegçiligiň berkligi neneňsi.

Häsiýetde mysal esasynda saýlawy beýan etmeklige çalyşmak. Uly kärhana girýän kiçi kärhanalarda zähmet netijeliligiň barlagyna ýüzleneliň. barlagyň emperiki obýekti höküminde kiçi kärhanalaryň ulgamyna zähmet guramaçylygy bilen birleşdirilen işçileriň we gullukçylar kabul edilýär. Barlag wekilçiligi üpjün edilýän saýlaw görnüşde geçirilýär. Baş bitewilik kiçi kärhanalaryň ulgamyna zähmet guramaçylygy bilen birleşdirilen ähli işçiler we gullukçylar bolýarlar. Üç basgançakly saýlaw ulanylýar. Saýlawyň birinji basgançagynda esasy we kömekçi önümçiliklerdäki kiçi kärhanalar tapawutlandyrylýar. Kömekçi önümçilik bilen meşgul bolýan kiçi kärhanalarda barlag geçirmeklik üçin, olaryň arasyndaky sebäpli uçdantutma sorag usulyny ulanýarys. Esasy önümçilik bilen meşgul bolýan kiçi kärhanalar saýlaw esasynda öwreniler. Saýlap almaklygyň ikinji basgançagy – esasy önümçilik bilen meşgul bolýan kiçi kärhanalary saýlamak. Kiçi kärhanalaryň işiniň netijeliligini häsiýetlendirýän görkezijilere görä:

a) has netijeli,

b) orta,

ç) pes netijeli kärhanalara bölünýär.

Bu böleklere giren kiçi kärhanalaryň sanyna görä, her bir sanaw boýunça ýörite „seçip alma ädiminiň“ kömegi bilen tötänleýin deňgöterimde bolmadyk seçip alma amal edilýär. Üçünji basgançak seçilip alynan kiçi kärhanalarda işleýänlerden uçdantutma sorag geçirilýär. Gözegçilik birligi bolup bir adam çykyş edýär. Dogry geçirilen saýlawyň ähmiýetini aýratyn bellemeli. Eger saýlaw gowy geçirilmedik bolsa, onda bu barlag wekilçilikli hasaplanyp bilinmeýär.

Maglumatlary ýygnamak usullary. Maksatnama usuly başyň wajyp bölümi bolup imperiki maglumatlary ýygnamak usulyny esaslandyrmak çykyş edýär. Sosiologiýada bu maksat üçin köp usullar ulanylýar.

Barlagçynyň işinde gerek bolan köp sanly maglumatlar resminama çeşmelerinde ýerleşýärler. Resminamalar hadysalar, wakalar baradaky maglumatlaryň degerli materiallarda dürli usullar bilen berkidilen serişdesi bolýar. Olaryň hataryna harp, san,

stenogramma we beýleki bellikler, surat, foto surat, ses ýazgylar, filmler, wideo ýazgylar we başg. girýärler.

Maglumatlary bellemegiň tehniki serişdelerine görä:

- a) Döwlet we jemgyýetçilik guramalaryň resminamalary, edebiýat (kitap, kitapça), metbugat (gazetler, žurnallar).
- b) Ekonografiýa (wideo, kino-foto resminamalar, surat, gramofon we magnit ýazgylar).

Resminama çeşmeleriniň manysy barada doly göz önüne getirmeler köplenç ýüze çykan meseleleri çözmeklik ýa-da meseläniň derňewini çuňlaşdyrmak üçin gerek bolan maglumatlary almaklyga mümkinçilik berýär. Mysal üçin, sosiolog meseläni we gipotezany kesgitlemäge ýazuw resminamalary bolan ylmy makalara, ozalky barlaglar baradaky hasabatlara, dürli hili statistik we pudak resminamalaryna ýüzlenýär. Resminamalary derňemeklik ilkinji maglumatlary berip beýleki beýleki barlag usullaryny takyk we maksadalaýyk ulanmaga mümkinçilik berýär.

Netijeleri derňelýän we teswirlenýän wagtynda alnan maglumatlary bar bolan maglumatlar bilen derňemeklik, düşündirmeklik we gözegçilik etmeklik üçin statistika, hasabatlara, ylmy makala bolsa ýüzlenmeklik gerekligi döreýär.

Resminamalar çeşmesiniň wajyp görnüşi hökmünde statistiki maglumatlaryň dürli görnüşleri çykyş edýärler. Türkmenistanyň statistiki gullugy örän köp görkezijiler boýunça maglumatlary ýygnaýarlar. Barlagda statistiki maglumatlar dürli wezipeleri ýerine ýetirýärler: ýörite derňewiň meselesi bolup bilýärler, öwrenilýän sosial hadysanyň ösüşiniň takyk taryhy aýratyn häsiýetlendirmek üçin we başg.

Resminamalary derňemegiň adaty usullary. Bu usullar barlagyň maksadyna gabat gelýän resminamalaryň manysyny düşündirmeklige gönükdirilen köp sanly akyl işini özüne alýar. Sosialog barlag meselesini işläp düzýän wagtynda köplenç ylmy makalalary we hasabatlary öwrenýär.

Resminama çeşmesiniň hilini bahalamaklyk çemeleşmeleriniň dürli görnüşleri bar. Çeşmeleri öwrenmeklikde şeýle bahalamagyň aşaky pursatlary tapawutlandyrylýar: resminamanyň döredilmeginiň şertleriniň, maksatlaryny we sebäplerini anyklamak, onuň ýazaryny kesgitlemek. Başgaça aýdylanda barlagyň maksadyna görä resminama çeşmesiniň ynançlylygy aýdyňlaşdyrylýar. Çeşmäniň barlagyň maksadyna görä dolylygyny we ynamlylygyny aýdyňlamak-barlaga girişmezden ozal bahalamanyň esasy görkezijisi bolýar.

Mukdar derňewi (kontakt-derňew). Gazet we beýleki çeşmeleri derňelende adaty usuly ulanmaklyk çäkliligi, derňewiň netijesine barlagçynyň subýektiw täsiriniň ýetip bilmekligi bilen bagly bolýar. Bu täsirň duýulmazlygy hem mümkin. Şu kemçilik formalaşdyrylan derňewiň usulyýeti esasynda aradan aýrylyp bilinýär. Bu derňew tekstiň dürli obýektiw häsiýetini statistiki hasaba almaklyga esaslanýar. Mysal üçin, gazetde kesgitli temanyň, atlaryň, geografiki atlaryň, jümleleriň we başga çap edilmeginiň gaýtalanýanlygy.

Kontakt – derňeme – bu sosial kommunikasiýanyň dürli pudaklarynda döredilen we hat teksti ýa-da haýsy hem bolsa bir zatda ýazgy görnüşinde bellenen halatlary öwrenmekligiň usuly bolýar. Bu ýerde derňew öwrenilýän ýazylgy tekstiň mukdar görkezijilerini gözlemekligiň, hasaba almaklygyň we hasaplamaklygyň birmeňzeş kadalaşdyrylan düzgününe esaslanýar.

Kontakt – derňew usulynyň çözüň meselesi: „Kim aýtdy, näme, kime, nähili, nähili maksat bilen we nähili netije bilen?“ diýen sada we aýdyň kesgitlemä ýerleşýär.

Kontakt – derňewiň usulyýeti işlenip düzülende kesgitleýji pursat tekstiň birliklerini derňew kategoriýalarynyň sanawy bilen deňeşdirmek düzgüni bolýar. Bu düzgün kadifikator görnüşinde düzülýär. Kadifikatora diňe bir gözegçilik edilýän indikatorlaryň sanawy däl; eýsem, kodirowka edilýän resminamanyň özüniň görkezijileri goýulýar. (mysal üçin, gazetiň ady çykýan ýeri, çykan wagty, sahypa sany we başg.)

Kontakt derňewi uly göwrümlü ýazaryň kommukatiw neti bilen kesgитlenýän takyk düzümlü bolan ýagdaýda ulanylýar.

Gözegçilik. Gözegçilik sosial hadysalary onuň tebigy şertlerinde gönümel öwrenmeklik esasynda maglumatlary tapawutlamaklyk usuly bolýar. onuň iki hili dürli görnüşi bar. Birinjisi, kadalaşdyrylan gözegçilik. Ozal kesgитlenen hadysalary we ýagdaýlary öwrenmeklik. Bu ýerde nämä gözegçilik etmeli, gözegçiligiň şertleri we ýagdaýlary önünden kesgитlenýär.

Ikinjisi, kadalaşdyrylmadyk gözegçilik. Bu ýerde barlagçy gözegçiligiň esasy ugurlaryny kesgitleýär. Şunuň esasynda gönümel gözegçiligiň dowamynda ýa-da soňra netijeler erkin görnüşde bellenilýär.

Gözegçiniň öwrenilýän ýagdaýdaky orny bilen baglanyşykda gözegçiligiň dört görnüşini tapawutlandyrýarlar: gözegçiniň barlanýan hadysa doly gatnaşmagy, ýagdaýda barlagçy hökmünde gatnaşmagy; gözegçi bolup gatnaşmak; doly gözegçi.

Sosial ýagdaýy gözegçilik usuly esasynda öwrenmegi aşakdaky pursatlara bolsa bolar: meseläni anyklaman gözegçilik obýektini häsiýetlendirmeklik; barlag meselelerini kesgitlemek; gözegçilik birligini we indikatory bellemek dilini we düşüňjeler ulgamyny işläp düzmek, gerek ýerde saýlanyş işini kesgitlemek; gözegçilik edilýän hadysalara bellemeklik üçin tehniki resminama taýýarlamak (kartočka, beýanname blanky, kodlaýyn blank we başg.); gözegçiligiň netijesini beýan etmeklik; maglumatlary derňemek we düşündirmek.

Sorag - jogap usuly we onuň görnüşleri. Sosiologik barlagda sorag-jogap usulyna haçanda adamlaryň aňlaýyş gurşawy barada maglumat: olaryň pikiri, durmuş meýilleri, maksatlary, habarlylygy we başg. almaklyk gerekligi derňände ýüzlenýärler. Şeýle ýagdaýlarda adamlaryň özi gaýtalanmaýan maglumat çeşmesi bolup çykyş edýär.

Sorag-jogap usulynyň manysy barlagçynyň adalar bilen araçynyň interwýuçi, anketleýjiniň sorag-jogap pikir alyşyk görnüşinde gatnaşyga girmekligi bolýar. Bu pikir alyşmanyň aýratynlygy, bir tarapdan, onuň berk ylmy talaba laýyk gelmegi, ikinji tarapdan, magžumat çeşmesi bolup her günki durmuşynyň üsti bilen aňlaýan ýönekeý barlaga gatnaşýanlaryň çykyş edýänligi bolýar. Şeýlelikde, sorag-jogapda jemgyýetçilik onuň dürli derejeleri bolan: barlagçynyň ylmy we sorolýanyň adaty aňynyň üsti bilen akyl ýetirişiniň amal edilýär.

Sorogyň manysy, onuň kesgитlenişi we yzygiderliligi iki talaby ýerine ýetirmeli. Birinjiden, sorag barlagçynyň çaklamasyny, onuň akyl ýetiriş meselesini çözmeklige gerekli we ýeterlikli bolmaly. Ikinjiden, maglumat çeşmesi bolup çykyş edýän adamlaryň sosial-psihologik aýratynlygyny göz önünde tutmaly.

Soragyň öňe sürülýän maksadyna laýyklykda, sorag-jogap manylaýyn we wezipeleýin görnüşlere bolunýär. Soraglar manysyna görä bilimler, özüni alyp baryş, pikirler, ýörelgeler barada bolýarlar. Öwrenilýän üýtgemeleriň predmetiniň özboluşlylygyna görä – zähmet, dynç alyş, syýasat, maşgala, sport we başg. barada soraglar bolýar.

Wezipeleýin soraglar sorag-jogaplaryň gidişini dolandyrmak bilen bagly meseleleri çözüärler. Wezipeleýin soraglaryň esasy görnüşleri: arassalaýjy soraglar, gözegçilik soraglary we başg.

Dolandyrmaklygyň tehnikasyna görä, soraglar iki topara: ýapyk we açyk toparlara bölünýär. Açyk soraglar soralýan (respondente) jogaby özbaşdak kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Ýapyk soraglar elmydama jogap wariantlarynyň barlygyny göz önünde tutýar.

Soragnamany düzmeklik sorag-jogap pursatynyň özboluşly ssenariýasyny düzmeklik bolýar. Şonuň üçin soragnama diňe bir soraglaryň jemi bolman, eýsem, kesgitli görnüşde guralan barlag pursaty bolýar. Soragnamada soragyň: giriş, esasy we jemleýji üç pursaty tapawutlandyrylýar.

Anketalaşdyrma. Soralýanlaryň sany boýunça toparlaýyn we aýratynlykdaky anketalaşdyrmany tapawutlandyrýar. Geçilýän ýerine görä öýde, işde we maksatlaýyn auditoriýalardaky (dükanlara, sergiler we başg. barlanýar) anketalaşdyrmany tapawutlandyrylýar. Anketalary paýlamagyň usuly boýunça: berilýän anketalar; paçtalaýyn.

Interwýuň görnüşleri. Kadalaşdyrylan we erkin interwýuny tapawutlandyrýarlar. Kadalaşdyrylan öz gezeginde açyk we ýapyk soraglary üsti bilen geçirilip bilinýär. Erkin interwýu respondent bilen ediljek gürrüňüň esasy ugurlaryny kesgitlemegi göz önünde tutýar. Interwýu gönümel duşuşyk ýa-da telefon arkaly hem alnyp bilner.

Sosiologik barlagda ylmy gözegçiligiň görnüşi hökmünde eksperiment hem ulanylýar. Umuman görnüşde eksperiment iki pursady: belli bir täsir we ol täsiriň netijesine gözegçiligi öz içine alýar. Şeýle eksperimentiň iň sada görnüşi ol ýa-da beýleki haryt barada reklama bermek we şol haryda bolan islegiň ýagdaýyna gözegçilik etmek. Şuňa meňzeş ýagdaý saýlaw döwründe hem bolýar. Eksperimentiň modelini bagly üýtgemäniň (harydyň reklamasyny) bagly üýtgeýäniniň (haryda bolan isleg) edýän täsirine ýetirmek bolar. Eksperimentiň maksady bolsa bagly däl üýtgemäniň bagly üýtgemä täsiri baradaky çaklamany barlamak bolýar.

Sosiologik barlagda ulanylýan esasy usullar:

Barlag usullary	Oňaýly tarapy	Kemçilikler
Gözegçilik	1. Adaty ýagdaýda örän giň we manyly maglumat berýär 2. Sosialogiki barlagy çeyä geçirmeklige mümkinçilik berýär.	1. Kiçi toparlary we birleşmeleri öwrenmeklik üçin ulanylýar. 2. Alynan maglumatlar umumylanmak üçin dälde diňe şol topar ýa-da birleşme üçin ulanyp bölünýär.
Anketlaýyn soraga jogap	1. Barlagy uly ýaýraw derejesinde geçirmäge mümkinçilik berýär.	1. Ýygnalan maglumatyň ýüzleý bolmagy mümkin. Anketa

<p>Resminamalary öwrenmek.</p>	<p>2. Respondentleriň jogaplarynyň arasynda deňeşdirme derňewini geçirmeklige mümkinçilik berýär.</p>	<p>kadalaşdyrylan bolsa respondentleriň dürli pikirlerini berip bilmeýär.</p>
<p>Eksperiment</p>	<p>1. Öwrenilýän materiala çuňňur aralaşmaga esas döreýär, köp sanly resminamalar öwrenilýär. 2. Has hem taryhy meseleler boýunça barlag geçirilende ähmiýetli</p> <p>1. Barlagçy ýörite üýtgemeleriň täsirine gözegçilik edip bilýär. 2. Eksperimenti gaýtalaýan barlag hökmünde geçirmek ýeňil bolýar.</p>	<p>1. Barlagçy bar bolan çeşmelere bagly bolýar. 2. Çeşmeleri düşündirmeklik kyn bolýar</p> <p>1. Sosial durmuşyň köp meseleleri boýunça eksperiment geçirmek mümkin där. 2. Barlagyň netijesine eksperimentiň ýagdaýy täsir edip biler.</p>